

BOEKBESPREKINGEN

E. TJONG TJIN TAI, <i>Tort Law. A Comparative Introduction</i> (L. Van Roy)	356
K.J.O. JANSEN, <i>Stoomwals en wegbereider: hoe Europa ons aansprakelijkheidsrecht beïnvloedt</i> , in <i>Erasmus Law Lectures</i> (J.-W. Verbeke)	358
S. VERBEYST, <i>De beleidsovereenkomst in het omgevingsrecht. Het juridisch statuut van de bestemmingsplanovereenkomst</i> , in <i>Public Law Collection</i> (L. Van den Eynde)	359
N. BERNARD en B. LOUVEAUX (eds.), <i>Les grands arrêts du droit du bail d'habitation</i> , in <i>Grands arrêts</i> (F. Van den Abeele)	362
M. EBERS, C. PONCIBO en M. ZOU (eds.), <i>Contracting and Contract Law in the Age of Artificial Intelligence</i> (M. Herbosch)	363
D. FAVRE, <i>The Future of Animal Law</i> (E. Bernet Kempers)	364
B. AKKERMANS, B. HOOPS, E. VAN DER SIJDE en B. VERHEYE (eds.), <i>Privaatrecht 2050. De weg naar ecologische duurzaamheid</i> (D. Gruyaert)	366
F. GOISTER en J. DE NEYS, <i>Bemiddeling in een (echt)scheiding: een nuttig instrument</i> (A. Boes)	370
D. BOSSUYT, K. DELOBELLE, S. MANNAERTS en V. WANZEELE, <i>Successieplanning in de praktijk</i> (D. Leire)	372
N. OUCHINSKY (ed.), <i>Actualités en droit de l'insolvabilité</i> , in <i>Collection de la Conférence du Jeune Barreau de Tournai</i> (R. Verheyden)	373
G. COLLARD, F. MOURLON BEERNAERT, D. SZAFRAN en D. WILLERMAIN (eds.), <i>Liber Amicorum Xavier Dieux. Hommage d'exception à un esprit libre (Vol. I en II)</i> (L. Van Gucht)	377
E. HONDIUS, M. SANTOS SILVA, A. NICOLUSSI, P. SALVADOR CODERCH, C. WENDEHORST en F. ZOLL (eds.), <i>Coronavirus and the Law in Europe</i> (E. Dirix)	380
J. DEL CORRAL, <i>Pauliaanse vordering</i> , in <i>APR</i> (E. Dirix)	385

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

E. TJONG TJIN TAI, *Tort Law. A Comparative Introduction* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 240p., £100,00, ISBN: 9781803924373.

In dit rechtsvergelijkende handboek wil Eric Tjong Tjing Tai nieuwelingen inwijden in het buitencontractuele schadevergoedingsrecht. Het opzet is die nieuwelingen een brede kijk op de rechtstak te verschaffen. Die kan dienen als fundament wanneer de student geconfronteerd wordt met soms verwarrende en op het eerste gezicht conflicterende begrippen in een concreet rechtssysteem. Voordat hij in het rechtsvergelijkende werk duikt, geeft de auteur nog een belangrijk *caveat* mee. Een algemeen overzicht van het schadevergoedingsrecht houdt namelijk een simplificatie van begrippen en concepten in op sommige punten. De auteur heeft echter niet de ambitie een diepgaand rechtsvergelijkend overzicht te bieden van het rechtsdomein. Hij wil voornamelijk de belangrijkste concepten en systemen uiteenzetten. Hierbij gaat hij wel dieper in op het Engelse, Franse en Duitse recht, die als typevoorbeelden gezien worden.

In het eerste, inleidende hoofdstuk neemt de auteur de lezer bij de hand. Hij licht eerst de relevante basiswoordenschat toe. Het gaat hier om juridische begrippen en concepten zoals de bronnen van het recht, de weg naar de rechtbank, de bronnen van verbintenissen en samenloop. Hieruit blijkt duidelijk dat het werk zich tot studenten richt, wat ook af te leiden valt uit de schrijfstijl van de auteur. Er wordt geen strikt formeel en juridisch taalregister toegepast. In de plaats daarvan hanteert de auteur een vlot leesbare, toegankelijke en overzichtelijke schrijfstijl die onnodige complicaties overboord gooit. Naarmate het boek vordert, wordt uiteraard ook de juridische woordenschat mee opgenomen. Toch is dat voor de auteur geen reden om de complexiteit van de zinnen en formuleringen te doen toenemen in het vervolg van het boek.

De toegankelijkheid van het besproken werk wordt nog meer verhoogd door de verschillende voorbeelden die de auteur aanhaalt om de theoretische aspecten en concepten in het schadevergoedingsrecht te illustreren. Hij voert naast voorbeelden uit de rechtspraak ook (soms minder bekende) rechtsvergelijkende bepalingen aan met betrekking tot geldend recht, zoals bijvoorbeeld die betreffende de causaliteit in het Malinese recht. Waar nodig bieden overzichtelijke schema's bijkomende verheldering. De voetnoten in het werk blijven beperkt tot een minimum, maar toch staan de belangrijkste rechtspraak en rechtsleer erin. De geïnteresseerde lezer kan dankzij die verwijzingen op het spoor komen van de belangrijkste bronnen in de besproken rechtsstelsels. Ook de bibliografie op het einde van het boek, waarin de belangrijkste basiswerken werden opgenomen, biedt een overzicht van de mogelijkheden om kennis van het schadevergoedingsrecht verder uit te diepen.

De auteur begint met een algemeen overzicht van het schadevergoedingsrecht. Daarna gaat hij dieper in op aansprakelijkheid binnen het Franse, Duitse en Engelse recht en behandelt dan de verschillende stelsels en begrippen transversaal en thematisch. Vervolgens is de opbouw van het boek gelijklopend met de traditionele opbouw die ook in andere basiswerken over het schadevergoedingsrecht terug te vinden is. Daarbij komen eerst de relevante gedragsnormen aan bod (objectief foutcriterium) gevolgd door specifieke categorieën van schadeverwekkend gedrag (denk bijvoorbeeld aan persoonlijke schade, eigendomsschade ...) en de subjectieve foutvereiste. Daarna volgt een bespreking van de causaliteit, de begroting van de schade, de schadevergoeding

en de rechtvaardigingsgronden die aansprakelijkheid wegnemen. Ten slotte volgt nog een algemeen overzicht van strikte aansprakelijkheid en twee hoofdstukken over respectievelijk aansprakelijkheid voor anderen en aansprakelijkheid voor producten en activiteiten. Doorheen de hoofdstukken koppelt de auteur terug naar geldend recht in het Franse, Duitse en Engelse rechtssysteem door de relevante wetsbepalingen met Engelse vertaling *in extenso* te vermelden. De auteur is zich bewust van het belang van het onderscheid tussen *common law*- en *civil law*-systemen en slaagt erin op een heldere manier de brug te slaan tussen beide. Toch beperkt hij zich niet tot het onderscheid tussen deze rechtssystemen, maar licht hij ook toe in welke mate ze gelijklopen. Door abstractie te maken van de concrete verschillen komt hij tot begrippen die breed verspreid zijn in de verschillende rechtssystemen.

In het laatste hoofdstuk laat de auteur de lezer proeven van wat het schadevergoedingsrecht elders nog te bieden heeft. Het is bedoeld als een soort van eerste kennismaking en incentive voor de lezer om ook na het lezen van dit handboek geboeid te blijven door de rechtstak. Hij behandelt in dit hoofdstuk de evolutie van de *common law*- en *civil law*-systemen en hoe ze rechtssystemen in andere, meer exotische landen beïnvloed hebben. Aanvullend daarop licht hij ook enkele schadevergoedingsprincipes in andere stelsels toe, zoals het Scandinavische en het islamitische.

Het handboek doet wat denken aan *De Wereld van Sofie* van Jostein Gaarder. Net zoals de vader van Sofie zijn dochter probeert wegwijs te maken in de filosofie, probeert Eric Tjong Tjin Tai de lezer, die niets van schadevergoedingsrecht kent, mee op reis te nemen door deze rechtstak. Dit doet hij door van een blank canvas te starten, zonder de aanname dat de lezer vertrouwd is met enige juridische woordenschat. In een helicoptervlucht behandelt hij het schadevergoedingsrecht. Door in te zoomen op het Engelse, Franse en Duitse recht waar nodig biedt hij toch enige houvast aan de lezers die zich zouden verliezen in het abstracte conceptuele kader dat deze rechtstak eigen is. De inhoud van dit overzichtelijke handboek weerspiegelt de ervaring die de auteur heeft als lesgever van het vak *Global Tort Law* aan de universiteit van Tilburg.

Het boek is een goed startpunt voor diegenen die een eerste brede rechtsvergelijkende oriëntatie willen in het buitencontractuele schadevergoedingsrecht. Studenten die zich voor het schrijven van academische papers of louter uit interesse willen verdiepen in het aansprakelijkheidsrecht, vinden in dit handboek een toegankelijke en vlot leesbare gids die hen door de belangrijkste concepten en begrippen leidt. Ook voor de meer ervaren juristen kan het boek een handig startpunt zijn voor verder onderzoek. De voetnoten en bibliografie zouden ook hen moeten toelaten hun kennis elders verder uit te diepen. Dit boek richt zich – zoals de auteur zelf aangeeft – echter niet tot de jurist die op zoek is naar een grondig en uitgebreid rechtsvergelijkend overzicht van het schadevergoedingsrecht.

Lukas VAN ROY

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

K.J.O. JANSEN, *Stoomwals en wegbereider: hoe Europa ons aansprakelijkheidsrecht beïnvloedt*, in *Erasmus Law Lectures* (Den Haag: Bju 2022), 38p., € 29,00, ISBN: 9789462126701.

Stoomwals en wegbereider is de fraai uitgegeven schriftelijke neerslag van de interessante rede die Kasper Jansen op 14 januari 2022 heeft uitgesproken bij het aanvaarden van zijn ambt als hoogleraar Europees aansprakelijkheidsrecht aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam.

Het boek opent met twee spraakmakende voorbeelden die illustreren hoe Europa het (Nederlandse) aansprakelijkheidsrecht beïnvloedt en als *gamechanger* zowel de gedaante van stoomwals als van wegbereider kan aannemen. *Stoomwals*, omdat het Europese recht het nationale aansprakelijkheidsrecht kan platwalsen, doordat het streven naar effectieve sanctionering de nuances, verfijning en maatwerk van het nationale recht kan negeren (aangehaald voorbeeld is hier de *Mobieltjes*-rechtspraak). Evengoed echter ook een *wegbereider*, omdat het Europese recht nieuwe wegen kan blootleggen waarlangs het nationale recht actuele maatschappelijke problemen kan aanpakken (aangehaald voorbeeld is hier de *Urgenda*-rechtspraak).

Deze twee voorbeelden tonen aan dat het aansprakelijkheidsrecht voor Europa een instrument is om maatschappelijke doeleinden te bereiken. Het uitgangspunt en de grondhouding van het aansprakelijkheidsrecht worden zo ook beïnvloed. Om dit beter te duiden gaat de auteur vervolgens in op het onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht. De auteur hanteert vier criteria voor dat onderscheid: (1) de rechtsverhouding tussen de normadressaten (horizontaal of verticaal), (2) de normstelling (open en flexibele regels of gedetailleerde en dwingende regels), (3) de aard van de behartigde belangen (individuele of algemene belangen) en (4) de rechtshandhaving (particulier initiatief of publiek toezicht).

Deze inzichtelijke criteria gebruikt Jansen vervolgens om de invloed van Europa op het aansprakelijkheidsrecht te schetsen. De auteur ontwaart drie publieke tendensen, namelijk de regulering (niveau normstelling), de vermaatschappelijking (niveau behartigde belangen) en de sanctionering (niveau rechtshandhaving).

Ten eerste brengt de ‘regelwoede’ van de Europese Unie gelijkheid tussen de bevolking van de verschillende lidstaten en een zekere ‘depolitiserend van het recht’ tot stand. Dit heeft zonder enige twijfel positieve gevolgen voor de interne markt en de handel tussen de lidstaten. Europese ondernemers en bedrijven genieten rechtszekerheid. Ook consumenten zijn met deze regulering gebaat, de ruimhartige consumentenbescherming geldt hier als voorbeeld bij uitstek. Het recht van de consument op ontbinding van een online gesloten overeenkomst zonder opgave van redenen, is in het contractenrecht vrij spectaculair. Toch waarschuwt de auteur zeer terecht voor een belangrijk nadeel van deze *regulitis*, namelijk het risico dat het recht ‘gefixeerd’ wordt. In het privaatrecht wordt veelvuldig gebruikgemaakt van open normen. Dat verzekert flexibiliteit, een wetgever kan immers niet alle gevallen voorzien. Het risico bestaat echter dat de Europese Unie deze open normen fnuikt door richtlijnen met maximumharmonisatie uit te vaardigen. Ten tweede breekt het Europees recht de belangen van het aansprakelijkheidsrecht open. Niet enkel de bescherming van

het individu, maar ook steeds meer publieke belangen worden via het aansprakelijkheidsrecht nagestreefd. Ten derde leidt het Europees recht tot een verhoogde aandacht voor handhaving en effectiviteit van rechtsregels. Rechtshandhaving behoort zo niet meer tot het exclusieve terrein van het publiekrecht en verschuift uitdrukkelijk naar het materiële aansprakelijkheidsrecht. De relatie tussen norm en sanctie vormt veeleer een tweerichtingsverkeer: de norm bepaalt niet enkel de sanctie, maar de sanctie bepaalt ook de verwezenlijking van de norm. De Europese Unie brengt zo het belang van een effectieve sanctionering veel uitdrukkelijker naar de voorgrond. Op die manier doorkruist Europa het onderscheid tussen privaat- en publiekrecht. Dat hoeft volgens de auteur helemaal geen probleem te zijn, maar het is wel van belang om zich daar als jurist van bewust te zijn. Aan het Europa als wegbereider moet de baan worden vrijgemaakt, maar het Europa als pletwals moet wel degelijk een halt worden toegeroepen. De rede van kersvers hoogleraar Jansen noopt tot reflectie over de invloed van Europa op het nationale aansprakelijkheidsrecht. Een lezenswaardige aanrader voor elke jurist!

Jan-Willem VERBEKE

ADMINISTRATIEF RECHT

S. VERBEYST, *De beleidsovereenkomst in het omgevingsrecht. Het juridisch statuut van de bestemmingsplanovereenkomst*, in *Public Law Collection* (Antwerpen: Intersentia 2022), xxii + 576p., €149,00, ISBN: 9789400015272.

Eenzijdig overheidsoptreden is vandaag niet (meer) de meest efficiënte manier om het omgevingsrechtelijke beleid vorm te geven. Dat is het uitgangspunt van de herwerkte editie van het proefschrift van Steven Verbeyst dat hij op 25 mei 2022 openbaar verdedigde aan de KU Leuven. Als alternatief schuift hij beleidsovereenkomsten naar voren. Hij gaat dan ook na of en hoe de overheid de overeenkomst daadwerkelijk kan gebruiken als beleidsinstrument in het Vlaamse omgevingsrecht. De auteur focust daarbij voornamelijk op de bestemmingsplanovereenkomst, die kan worden gedefinieerd als “een door een planautoriteit en één of meer overheden, natuurlijke en/of private (rechts)personen gesloten overeenkomst waarbij de overheid zich ertoe verbindt om haar planologische bevoegdheid op een bepaalde wijze uit te oefenen dan wel niet uit te oefenen”. Een belangrijk voorbeeld daarvan is de overheid die met een burger (een projectontwikkelaar of particulier) overeenkomt om een bestemmingsplan vast te stellen, te wijzigen, te herzien of een bepaalde bestemming te handhaven. Een rechtsvergelijkende studie met Nederland leidt de auteur tot de conclusie dat de overheid gebruik kan maken van beleidsovereenkomsten in het omgevingsrecht, zij het mits inachtneming van bepaalde beperkingen en aanvullingen van de toepassing van het gemeen contractenrecht.

Het boek vangt aan met een heldere inleiding, waarin de context en een stand van zaken worden geschetst. Het traditioneel eenzijdige overheidsoptreden (zoals wetgeving, uitvoerende besluiten, vergunningen, erkenning enz.) wordt er tegenover de beleidsovereenkomst geplaatst als typevoorbeeld van modern, meerzijdig

overheidsoptreden. De auteur schetst de maatschappelijke evoluties die hebben geleid tot een horizontalisering van het overheidsbeleid, waarbinnen niet alleen overheden onderling, maar ook private partijen afspraken kunnen maken over het beleid. Na een overzicht van de basisvoorwaarden voor zulke (beleids)overeenkomsten, brengt de auteur de juridische discussiepunten in kaart. Hierbij scheidt hij niet alleen duidelijkheid over de wisselwerking tussen publiek- en privaatrecht, maar zet hij ook verschillende categorieën van beleidsovereenkomsten uiteen. Zijn focus op de beleidsovereenkomst in het omgevingsrecht verantwoordt hij onder meer op grond van de belangrijke impact ervan op de omgeving en derden, zoals omwonenden. Benoemde beleidsovereenkomsten, zoals milieubeleidsvereenkomsten en *brown-field*- en handelsvestigingsconvenanten, nemen bovendien een belangrijke plaats in binnen het omgevingsrecht. Hij spitst zijn onderzoek verder toe op de bestemmingsplanovereenkomst, gelet op de recente populariteit van dit instrument. Met de recente commotie rond een overeenkomst van de gemeente Boechout en een private ontwikkelaar over het Ruimtelijk Uitvoeringsplan (“RUP”) Vijverhof als illustratie, onderschrijft hij tevens de grote maatschappelijke relevantie van zijn onderzoek. Het eerste deel van zijn proefschrift wordt afgesloten met een reeks concrete en inzichtelijke onderzoeksvragen, gekoppeld aan een bevattelijke methodologie waarin zowel descriptieve, evaluatieve, vergelijkende als normatieve elementen aan bod komen.

In een tweede deel gaat Verbeyst dieper in op de begripsomschrijving van de beleidsvereenkomst. De contractualisering van het overheidsoptreden, met de beleidsovereenkomst als horizontaal bestuursinstrument en het falende unilaterale overheidsoptreden als onderliggende factor, worden zowel vanuit Belgisch als vanuit Nederlands perspectief besproken. De auteur schetst op overtuigende en onderbouwde manier de voordelen van meerzijdig overheidsbeleid, zonder evenwel de schaduwzijde ervan uit het oog te verliezen. Zo wijst hij op een mogelijk democratisch deficit en de bezorgdheid over de bescherming van het algemeen belang en de belangen van derden. Ook waarschuwt hij voor een mogelijk zwakkere onderhandelingspositie van de overheid tegenover kapitaalcrachtige ondernemingen, voor mogelijke miskenningen van wettelijke waarborgen en beginselen van behoorlijk bestuur en voor eventuele twijfels over de geldigheid van de bestuurlijke rechtshandelingen. Vervolgens beschrijft Verbeyst uitvoerig wat er in België en Nederland kan worden begrepen onder de notie ‘beleidsovereenkomst’. Hij vergelijkt verschillende definities en soorten beleidsvereenkomsten en hanteert daarbij een indrukwekkend bronnenapparaat. Aan dat overzicht voegt hij daarenboven drie eigen definities toe van de beleidsovereenkomst, de bevoegdhedenovereenkomst en de bestemmingsplanovereenkomst. Dat de auteur vooral dit laatste begrip vanuit een hoofdzakelijk Vlaams perspectief benadert, doet geen afbreuk aan de originaliteit en toegevoegde waarde van deze definities. In dit onderzoek gaat Verbeyst ook niet voorbij aan de theorie van het administratief contract, die een logisch deel uitmaakt van zijn proefschrift. Ook het tweede deel rondt hij af met een uiterst leesbare en beknopte conclusie.

Dezelfde kwaliteit wordt consequent aangehouden in de volgende drie delen. In het derde deel behandelt Verbeyst de geldigheid van de bevoegdhedenovereenkomst. Daarin komen achtereenvolgens de mogelijkheid voor de overheid om contractueel op te treden, de tweewegenleer, de inperking van de discretionaire bevoegdheid, de overeenkomst met verordenende kracht en de verenigbaarheid met de doelstelling van de ruimtelijke ordening aan bod. Opnieuw combineert de auteur diepgaand

bronnenonderzoek en een vlotte schrijfstijl. In het bijzonder creëert hij een dialoog in rechtspraak en rechtsleer door verschillende rechtsprekende instanties en auteurs uit België en Nederland tegenover elkaar uit te spelen en te vergelijken. Het vierde deel gaat in op de uitvoering en beëindiging van de bevoegdhedenovereenkomst. Dit deel heeft een andere opbouw. Verbeyst vertrekt hier namelijk vanuit Nederland, omwille van de uitgebreide Nederlandse rechtsleer en rechtspraak over de uitvoering van bevoegdhedenovereenkomsten, die meteen ook de essentie van zijn onderzoek en de juridisch-filosofische problemen van uitvoering in natura van dergelijke overeenkomsten aan het licht brengen. Daarna volgen nog de bindende kracht van de bevoegdhedenovereenkomst, de afdwingbaarheid van de verbintenissen, de impact op de onpartijdigheid van het bestuur en de (eenzijdige) beëindiging van de overeenkomst. Het vijfde deel – tevens het laatste deel voor het algemeen besluit – neemt nog de nietige bevoegdhedenovereenkomst en rechtsbescherming in ogenschouw. De nietige bevoegdheidsovereenkomst, rechtsbescherming, afstand van recht op beroep, het niet-tijdig nemen van een besluit, de bekendmaking en openbaarheid van bestuur en de waarborging van de belangen van derden worden er achtereenvolgens besproken, zowel voor België als voor Nederland. Het boek bevat met andere woorden geen apart deel over de contractsluiting zelf, maar die komt wel diagonaal aan bod doorheen het werk.

Met drie stellingen vat Verbeyst het proefschrift samen in zijn algemeen besluit. Hiermee biedt hij de praktijk een duidelijk houvast. Ten eerste is de beleidsovereenkomst mogelijk, maar slechts onder bepaalde voorwaarden. Zo mag deze enkel inspanningsverbintenissen en geen resultaatsverbintenissen bevatten in hoofde van de overheid en mag de overheid er niet effectief verordenend in optreden. Het is de overheid wel toegelaten om een tegenprestatie, bepaalde schadevergoedingsclausules of bevoegdheidsbeperkingen te bedingen. In dit verband mogen naast het algemeen belang en de belangen van derden, het gelijkheids- en het transparantiebeginsel niet uit het oog worden verloren. Ten tweede vereist de beoordeling van de onpartijdigheid van het bestuur een samenlezing van de aangegane verbintenissen en de bestuurlijke belangenafweging. Een inspanningsverbintenis wijst niet noodzakelijk op vooringenomenheid in hoofde van de overheid, al is de Nederlandse Raad van State hier milder in dan zijn Belgische tegenhanger. Ten derde is de bestemmingsplanovereenkomst een volwaardig beleidsinstrument voor de overheid in het omgevingsrecht. Naast rechtszeker, is het instrument ook proportioneel en effectief. Aan de hand van deze drie stellingen recapituleert Verbeyst op een tiental pagina's de belangrijkste krachtlijnen uit zijn onderzoek, waarmee het boek van begin tot einde leest als een goed gestructureerd verhaal.

Lise VAN DEN EYNDE

CONTRACTENRECHT

N. BERNARD en B. LOUVEAUX (eds.), *Les grands arrêts du droit du bail d'habitation*, in *Grands arrêts* (Brussel: Larcier 2021), 464p., €115,00, ISBN: 9782807928022.

De reeks *Grand arrêts* bundelt en becommentarieert de belangrijkste uitspraken van de hoogste rechtscolleges over verschillende onderwerpen. Het voorliggende boek over de woninghuur onder redactie van Nicolas Bernard en Bernard Louveaux is het nieuwste werk uit deze reeks. Het boek behandelt elf grote thema's: (i) staat van het goed en salubriteit, (ii) duur, (iii) huurwaarborg, (iv) huurprijsherziening, (v) huurlasten, (vi) brand, (vii) dood van de verhuurder en overdracht van de verbintenissen naar de erfgenaam-blothe eigenaar, (viii) samenwoning, (ix) onrechtmatige bedingen, (x) voorlopige uitvoering en uitzetting en (xi) sociale huisvesting. Een grote meerwaarde bieden het uitgebreide trefwoordenregister en het overzicht van becommentarieerde arresten (32 in totaal).

In het eerste hoofdstuk gaan Lucie DUBRAY, Caroline VAN GANSBEKE, Chloé VAN DEN BERGHE en Aurélie LELEUX dieper in op de staat van het goed en de salubriteit. Het betreft onder meer een bespreking van het cassatiearrest van 31 maart 2006 betreffende de keuze van de huurder bij miskening van de verplichting dat het gehuurde goed moet voldoen aan de elementaire vereisten van veiligheid, gezondheid en bewoonbaarheid en een uitgebreide analyse van het *audi alteram partem*-principe in het licht van de rechtspraak van de Raad van State.

Het tweede hoofdstuk ('Duurtijd') handelt over de negenjarige duur, de korte duur en de levenslange duur. Waar Carole DE RUYT in twee bijdragen in het licht van de cassatierechtspraak ingaat op de opzegging (om persoonlijke redenen), staat Nicolas BERNARD in zijn eerste bijdrage voor dit boek uitgebreider stil bij de tegenopzegging. Het onderdeel over de korte duur is vormgegeven door bijdragen van achtereenvolgens Bernard LOUVEAUX, Nicolas BERNARD, Guillaume WARGNIER en Françoise BOLLEN. De eerste bijdragen betreffen de opzegging door gemeenschappelijk akkoord en door de huurder (in het licht van resp. de cassatierechtspraak van december 2016 en 2015), waarna de volgende twee teksten handelen over de transformatie van een korte duuruur naar een huur van negen jaar en een analyse van de cassatierechtspraak van 20 oktober 2017 met betrekking tot de verlenging van de huur. In het laatste onderdeel van dit hoofdstuk bespreekt Bernard LOUVEAUX in zijn tweede bijdrage in dit boek het levenshuurcontract met eenmalige huurprijsbetaling.

Het derde hoofdstuk handelt over de huurwaarborg en bevat bijdragen van Jacques LAFFINEUR, Caroline VAN GANSBEKE en Candice BUISSERET, waarna het vierde en vijfde hoofdstuk handelen over de huurprijsherziening (met een bijdrage van Mathieu HIGNY) en de huurlasten (met een bijdrage van Lucie DUBRAY). Het zesde hoofdstuk over brand bevat dan weer twee observaties. De eerste (van Véronique BRUSSELMANS) heeft betrekking op de aansprakelijkheid van de huurder en daarna de langere bijdrage van Céline HELAS over de gedeelde aansprakelijkheid van de partijen. Met de dood van de verhuurder (bijdrage van Justine BARDELLIN), de samenwoning (derde bijdrage van Carole DE RUYT), de onrechtmatige-bedingenleer bij woninghuur (bijdrage van Sophie LEBEAU) en de voorlopige uitvoering en uitzetting (bijdrage van Tiffany PONCIN) worden de hoofdstukken 7 tot 10 gevuld. In het laatste hoofdstuk van het boek gaan drie auteurs in op diverse thema's inzake de sociale huisvesting in de verschillende

gewesten. Zo gaat Nicolas BERNARD in op de dood van de huurder (Brussel), Tom VANDROMME op de duur van de huur en de taalkennisvereiste (Vlaanderen) en Luc THOLOMÉ en Nicolas BERNARD op de onderhuur (Wallonië).

Vertrekkend vanuit de rechtspraak van de hoogste Belgische rechtscollèges (met name het Hof van Cassatie, maar ook het Grondwettelijk Hof en de Raad van State) biedt dit boek een waaier aan interessante en kritische analyses over diverse topics en evoluties binnen het woninghuurrecht. Zonder twijfel een nuttig werk voor iedereen die met het huurrecht in aanraking komt.

Frederik VAN DEN ABEELE

CONTRACTENRECHT

M. EBERS, C. PONCIBO en M. ZOU (eds.), *Contracting and Contract Law in the Age of Artificial Intelligence* (Oxford: Bloomsbury Publishing 2022), 328p., £85,00, ISBN: 9781509950683.

In dit interessante verzamelwerk bespreken verschillende internationale auteurs de uitdagingen die systemen op basis van artificiële intelligentie (AI) inhouden voor het contractenrecht. Het boek vormt daarmee een welkome aanvulling van de bestaande AI-literatuur. Doordat de Europese wetgever zich bij het ontwikkelen van nieuwe regulering voor AI-systemen voornamelijk richt op het aansprakelijkheidsrecht en op de uitdagingen die AI-systemen inhouden voor mensenrechten, is het niet onbegrijpelijk dat de meeste literatuur zich op die uitdagingen richt.

Toch houden AI-systemen ook fundamentele uitdagingen in vanuit een contractrechtelijke invalshoek. Dat blijkt al snel op een eerste, oppervlakkig niveau. Waar het contractenrecht in de meeste rechtsstelsels wordt opgevat als het speelveld van de wilsautonomie van de partijen, met het contract als *meeting of the minds* van de contractpartijen, vormen AI-systemen een grote uitdaging. Zo zijn moderne AI-systemen in staat om zelf beslissingen te vormen, die niet geheel zijn ingegeven door de menselijke gebruiker of programmeur van dat systeem. Zij zijn, in zekere zin, steeds meer ‘autonoom’. Dat wordt ook mooi uiteengezet in het eerste hoofdstuk van dit werk, dat wat meer toelichting geeft bij de notie ‘*artificial intelligence*’.

Deze autonomie maakt dat ingeschakelde AI-systemen een contract kunnen sluiten voor een partij waarvan de partij die het systeem inschakelde zelf op voorhand niet helemaal weet wat het zal inhouden. De essentiële elementen hoeven namelijk niet helemaal op voorhand te zijn vastgelegd door de gebruiker van dat systeem. Deze uitdaging wordt in het bijzonder besproken in het hoofdstuk van Prof. dr. Martin EBERS – tevens een van de editors van het boek – die daarbij de sterke stelling inneemt dat de erkenning van een contract dat op de geschetste wijze wordt gesloten, na besluitvorming van het AI-systeem over de essentiële elementen, tot een “*reductio ad absurdum*” leidt “*of the fundamental principle of consensus ad idem*”. Hiermee zoekt hij volmondig aansluiting bij de opvatting van het contract als *meeting of the minds*. Daarnaast bestaat er ook een fundamentele uitdaging voor het contractenrecht op een tweede niveau, met name bij de uitvoering van contracten. De ‘autonomie’

van AI-systemen gaat namelijk onvermijdelijk gepaard met het gegeven dat die systemen incidenteel tot incorrecte resultaten kunnen leiden. Net zoals een mens is een AI-systeem inherent imperfect. Wanneer dergelijke systemen worden ingeschakeld bij de uitvoering van overeenkomsten, leidt dit tot de interessante afweging of elke niet-nakoming die door een AI-systeem wordt veroorzaakt, tot een toerekenbare wanprestatie leidt. Onder bepaalde omstandigheden kan het namelijk precies zorgvuldig zijn om een AI-systeem in te schakelen in het kader van een contract, onder meer doordat dit de kosten (die aan de wederpartij worden aangerekend) helpt drukken. Dit doet wat denken aan hoe de parlementaire voorbereiding bij het nieuwe artikel 5.230 BW in het Belgische recht aanstuurt op een invulling van het overmachtsbegrip aan de hand van de prijs die de schuldeiser aan de schuldenaar heeft betaald, waarmee het gezegde “*if you pay peanuts, you get monkeys*” tot een juridisch adagium verwordt. Deze juridische uitdaging wordt echter niet uitgebreid behandeld in dit werk.

In het algemeen biedt het boek een mooi overzicht van de meerwaarde die AI-systemen kunnen bieden bij het sluiten van contracten. Daartoe staat dit werk onder meer uitgebreid stil bij de mogelijkheden en juridische uitdagingen die er bestaan bij het *draften* en analyseren van contracten in een onderneming. In gelijkaardige zin gaat het in op enkele mogelijkheden van AI-systemen bij het oplossen van geschillen (de zogenaamde *dispute resolution*) en op enkele uitdagingen vanuit het mededingingsrecht. Ook wordt er ingegaan op de incorporatie van AI-systemen in *smart contracts*. Samengevat is het een mooi werk, dat de problematiek vanuit erg veel verschillende invalshoeken benadert. Zo bevat het boek ook een filosofisch hoofdstuk. Dat heeft wel als nadeel dat het boek bijzonder ambitieus van opzet is. Daardoor geniet niet elke fundamentele contractrechtelijke uitdaging die AI-systemen opwerpen evenveel aandacht, maar dat neemt niet weg dat het boek stof tot nadenken geeft voor eenieder die geïnteresseerd is in artificiële intelligentie en het contractenrecht.

Maarten HERBOSCH

DIER EN RECHT

D. FAVRE, *The Future of Animal Law* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2021), 224p., £85,00, ISBN: 9781839100628.

Het voorliggende boek *The Future of Animal Law* geeft een breed en uitgebreid overzicht van het bestaande en toekomstige dierenrecht. Het is de culminatie van het levenswerk van professor David Favre, een bekende naam binnen de discipline van het dierenrecht. Verscheidene aspecten van het werk dat hij eerder publiceerde in wetenschappelijke tijdschriften, komen erin terug. Ook introduceert hij enkele nieuwe ideeën, zoals het illustratieve overzicht van een “*slippery slope towards personhood*” (p. viii). Waar Favre vooral bekend is geworden door zijn visie op een speciale eigendomsstatus voor dieren als “*sentient property*”, gaat dit boek ook in op andere aspecten van dierenrecht. Het blijft vooral gericht op de privaatrechtelijke context, maar heeft ook aandacht voor publiekrechtelijke statuten die op dieren betrekking hebben.

Het boek is gericht op een publiek dat bekend is met de basisbegrippen van het dierenrecht. Het gaat uit van een bepaalde mate van basiskennis en een vertrouwdheid met de centrale theorieën en begrippen van deze opkomende discipline. Toch is het, dankzij de toegankelijke opzet en het eenvoudige taalgebruik, ook goed te volgen voor de leek. Door de toevoeging van “*boxes*” waarin dieper wordt ingegaan op specifieke casussen, en “*occasional short stories*” waarin dialogen uiteengezet worden, verveelt het boek niet en blijft het een afwisselend en dynamisch verhaal vertellen. Aan het einde van ieder hoofdstuk geeft de auteur bovendien een aantal opdrachten of leesvragen mee aan zijn publiek. Hierdoor wordt de lezer actief betrokken bij de stof en zelf aan het denken gezet.

In het eerste deel van het boek neemt de auteur ons mee op een korte reis langs de geschiedenis van het dierenrecht. Hij bespreekt de vroege *anti-cruelty*-bepalingen en behandelt de evolutie naar een meer diergerichte rechtsbescherming. Hoewel het perspectief erg Amerikaans is, geeft de auteur een adequate en accurate analyse van de veranderende *ratio legis* van dierenrecht doorheen de tijd. Vervolgens licht hij de eigendomsstatus van dieren toe en stelt hij de speciale favoraanse status voor. De focus, tot nog toe, ligt op gezelschapsdieren, met name honden. Daarna begeeft de auteur zich op nieuw terrein: hij bespreekt niet alleen de ethische grondslagen van de rechten van dieren, maar ook de meer grondwettelijke benadering die sinds enkele jaren meer aandacht krijgt binnen de discipline. Vanaf dat moment wordt de structuur van het boek echter enigszins onlogisch, wat het soms lastig maakt om de gedachtegang van de auteur te volgen. Midden in het boek vinden we plotse-ling een hoofdstuk over “*animals in international law*”. Daarin wordt de focus op gezelschapsdieren volledig losgelaten en worden internationale verdragen zoals het Biodiversiteitsverdrag besproken. Deze uitstap is echter van korte duur: na het internationale perspectief keert de auteur terug naar de Amerikaanse context, waar hij de verschillende manieren om dieren in de rechtbank te vertegenwoordigen identificeert. Pas in het laatste hoofdstuk komt de auteur toe aan wat men, op basis van de titel, al eerder had verwacht: de toekomst van het dierenrecht. Dit hoofdstuk telt echter maar enkele pagina’s en stelt, na de uitgebreide voorgaande bespreking, wat teleur.

Zonder deze keuze te verantwoorden, geeft het boek een zeer Amerikaans, *common law*-perspectief op het dierenrecht. Het sluit daarmee aan bij een lange traditie van een grotendeels door Anglo-Amerikaanse auteurs gestuurde discipline. Hoewel deze focus begrijpelijk is met het oog op de opleiding en achtergrond van de betreffende auteur, had dit expliciet genoemd kunnen worden om verwarring te voorkomen, en om het terrein af te bakenen. Bovendien blijft het boek af en toe té descriptief. De focus ligt vooral op de juridische benadering van ‘honden’, maar de geprivilegieerde status van honden ten opzichte van andere dieren wordt niet expliciet erkend. Veel van de wetgeving die besproken wordt, is namelijk niet van toepassing op dieren die voor productiedoeleinden worden gehouden. De auteur laat een kritische blik achterwege en besteedt meer tijd aan het beschrijven van de bestaande dierenrechtelijke statuten in verschillende Amerikaanse staten dan het schetsen van een toekomstbeeld. Daarom doet het boek niet helemaal wat je zou verwachten op basis van de titel: meer dan een ‘toekomst’ van dierenrecht geeft het een overzicht van bestaande bepalingen in een selectie van Amerikaanse staten.

Over het algemeen is dit boek te karakteriseren als een vrij persoonlijke visie van

auteur David Favre op uiteenlopende gebieden van dierenrecht in de context van de Verenigde Staten. Meer dan een eindpunt voor antwoorden, moet dit boek worden gezien als een beginpunt voor discussie. Het geeft een aantal interessante ideeën mee aan de lezer en maakt uitstekend gebruik van interactieve methoden: via de leesvragen en opdrachten word je als lezer actief betrokken bij de stof. Ondanks de wat onlogische opbouw, en slordige schrijfstijl, is het daarom toch een aanrader voor elke (Amerikaanse) rechtenstudent met een interesse in de jonge discipline van het dierenrecht.

Eva BERNET KEMPERS

DUURZAAMHEID EN RECHT

B. AKKERMANS, B. HOOPS, E. VAN DER SIJDE en B. VERHEYE (eds.), *Privaatrecht 2050. De weg naar ecologische duurzaamheid* (Brugge: die Keure 2022), vi+286 p., €65,00, ISBN: 9789048644254.

Dit boek heeft als missie aan te tonen dat ook het privaatrecht een belangrijke rol te spelen heeft bij duurzame ontwikkeling en dat duurzaamheid niet enkel via het publiekrecht en regulering door de overheid kan worden bereikt. Het boek is het resultaat van een colloquium dat werd georganiseerd in mei 2021 en waaraan Vlaamse, Nederlandse en Zuid-Afrikaanse onderzoekers deelnamen.

Hoewel duurzaamheid een breed begrip is, focust het boek uitsluitend, zo verklaart de titel, op ecologische duurzaamheid en de maatregelen die nodig zijn om de uitstoot van broeikasgassen tegen te gaan en de klimaatverandering af te remmen. Hoewel, sommige auteurs bespreken wel degelijk het feit dat duurzame ontwikkeling ook gepaard gaat met sociale rechtvaardigheid en economische stabiliteit. Zo halen Bram AKKERMANS en Karel VAN MELLE het concept van herverdelende gelijkheid aan dat op gespannen voet staat met het hedendaagse eigendomsbegrip. Hun pleidooi voor een regeneratieve benadering van het eigendomsrecht komt neer op de volgende stelling: “*When you have more wood than you need, build a bigger table, not a higher fence*”.

Het boek bestaat uit vier delen.

Deel I, “Duurzaam vastgoed”, gaat eigenlijk uitsluitend over de vraag naar verduurzaming van residentieel vastgoed, meer bepaald over de concrete casus van de plaatsing van zonnepanelen. Hierbij doet zich het welbekende probleem voor van de *split incentives*: de betrokken partijen hebben vaak tegenstrijdige belangen, waardoor de verduurzaming wordt bemoeilijkt. Zo is een huurder gebaat bij het plaatsen van zonnepanelen, aangezien daarmee de energiefactuur kan worden gedrukt, terwijl het aan de eigenaar-verhuurder is om de nodige investeringen te doen zonder echter een rechtstreekse *return*. Hetzelfde probleem van *split incentives* rijst ook in appartementsgebouwen.

Claudia SIEWERS en Charlotte WILLEMOT bespreken in hun bijdrage het beslissingsproces en de verschillende juridische uitdagingen bij het plaatsen van zonnepanelen op een appartementsgebouw. Het is in zekere zin een gemiste kans dat de analyse door de auteurs niet werd geïntegreerd tot een echte co-publicatie. Men opteerde voor een

juxtapositie van twee aparte besprekingen, respectievelijk vanuit het Nederlandse en het Belgische recht, weliswaar met een beperkte gezamenlijke conclusie.

Hanne VYNCKE en Justine VAN LOCHEM focussen op de juridische struikelblokken bij de plaatsing van zonnepanelen op huurwoningen. In deze bijdrage is de analyse naar Belgisch recht (zowel op federaal als op gewestelijk niveau) en naar Nederlands recht meer geïntegreerd. De auteurs focussen vooral op de cruciale vraag of de investering door de eigenaar kan worden doorgerekend aan de huurder middels een huurprijsherziening.

Mechteld VAN DER VLEUTEN bespreekt de situatie van zonnepanelen op gemengde complexen waar de appartementen zowel door eigenaars als huurders bewoond worden. Daar is de hamvraag in hoeverre huurders inspraak hebben in de besluitvorming en of zij bepaalde beslissingen kunnen tegenhouden of in omgekeerde richting zelfs kunnen afdwingen. Zowel het Belgische als het Nederlandse recht komen aan bod. De auteur komt tot de vaststelling dat in beide rechtssystemen een huurder alvast geen verduurzamingsmaatregelen, zoals het plaatsen van zonnepanelen, op de gemeenschappelijke gedeeltes kan afdwingen.

Het is in dit verband interessant om de lezer erop te wijzen dat recht en duurzaamheid een rechtsdomein is dat snel aan het evolueren is. Zo voorziet het Nederlandse recht sinds 1 januari 2020 in een wettelijke regeling dat de huurder toelaat om de rechter te verzoeken de verhuurder te verplichten bepaalde duurzaamheidswerken op eigen kosten uit te voeren, mits de huurder bereid is een redelijke huurverhoging te betalen (zie art. 7:243 Nederlands BW). Het valt op dat het verduurzamen en energie-efficiënter maken van (residentieel) vastgoed steeds meer wordt beschouwd als een verplichting die eigenaars moeten opnemen.

In Deel II, “Duurzaam contracteren en ondernemen”, zet Edwin WOERDMAN uiteen hoe de werking van de emissiehandel vaak als een middel wordt gezien om tot meer ecologische duurzaamheid te komen. De auteur wijst vanuit rechtseconomisch oogpunt echter op enkele valkuilen. Dat een CO₂-belasting of klimaatvriendelijke subsidie automatisch leidt tot duurzame consumptie kan niet zomaar worden doorgetrokken naar de emissiehandel. Bij sectoren die onder een emissiehandelssysteem vallen, is volgens de auteur net een lage CO₂-prijs wenselijk, aangezien dit een signaal vormt van een effectieve technologische vooruitgang.

De volgende bijdrage van Harold KOSTER focust op duurzaam vennootschapsrecht. Opnieuw wordt benadrukt dat duurzaamheid niet langer een zaak is die uitsluitend de overheid aanbelangt, maar dat er ook een behoefte is aan bedrijven die maatschappelijke belangen vooropstellen in plaats van louter winst na te streven. De auteur bespreekt het Nederlandse voorontwerp voor een besloten vennootschap met maatschappelijk doel (‘BVm’). Hij maakt een analyse van alle relevante vennootschapsrechtelijke aspecten: doel, vermogen, winst en uitkeringen, fusie en splitsing, de beëindiging van de BVm-status en toezicht en handhaving. Een betere (h)erkenning van maatschappelijke ondernemingen is volgens de auteur alvast toe te juichen.

Veerle COLAERT en Arnaud VAN CAENEGEM bespreken de rol van financiële dienstverleners in hun verhouding tot (niet-)professionele spelers die duurzaam willen beleggen. De Europese regelgever nam een reeks van maatregelen inzake duurzame financiering die dienstverleners ertoe moeten aanzetten om transparantie in beleggingsprocedures te brengen en tevens duidelijke parameters te gebruiken om te bepalen wanneer een

economische activiteit ecologisch duurzaam is. Die maatregelen moeten er vooral voor zorgen dat ook niet-professionele beleggers hun weg vinden naar duurzame beleggingen. De auteurs schetsen een mooi beeld van wat voorafging aan deze regelgeving, hoe duurzame financiering een snel evoluerende sector is en hoe het tevens een cruciaal deel uitmaakt van het EU-duurzaamheidsbeleid. De auteurs waarschuwen terecht voor een al te eenzijdige focus op ecologische duurzaamheid, zoals in de Taxonomieverordening, zonder aandacht voor de sociale en *governance*-factoren van duurzame ontwikkeling.

In de volgende bijdrage overschouwt Pieter GILLAERTS hoe het gemene contractenrecht duurzame ontwikkeling kan bevorderen, zowel bij de totstandkoming als bij de uitvoering van overeenkomsten. De auteur bespreekt zowel de mogelijkheid van gewilde als van opgedrongen duurzaamheid. Het eerste houdt verband met de wilsautonomie en de contractvrijheid van de partijen, het tweede met de grenzen van het contracteren. De auteur verkent daarbij of en hoe ecologische duurzaamheid kan worden ondergebracht bij reeds gekende overkoepelende beginselen, zoals ‘openbare orde’, de ‘goede trouw’ en ‘rechtsmisbruik’. De auteur dwingt reflectie af bij de lezer en schetst duidelijk de mogelijke pistes voor de ‘*quo vadis*’-vraag met betrekking tot ecologische duurzaamheid in contractuele rechtsverhoudingen.

Deel III, “Duurzaam consumeren”, bevat twee bijdragen die inzoomen op de rol van de consument in het streven naar meer ecologische duurzaamheid. Vooreerst bespreekt Elisa PAREDIS hoe (consumenten)wetgeving de consument kan ondersteunen in het maken van ecologisch duurzame voedselkeuzes. Doorgaans wordt de impact van ons voedselsysteem op het klimaat en het milieu zwaar onderschat. De auteur doorloopt de voedselketen en bespreekt de relevante duurzaamheidsregels voor de productie-, marketing- en afvalfase.

Tim VAN ZUIJLEN en Joyce BRUINEWOUDE stellen zich de vraag of de consument kan optreden tegen een fabrikant die via een software-update de prestaties van zijn zaak vermindert om de hardware te beschermen. De titel is nogal zwaar en de link met ecologische duurzaamheid is op het eerste gezicht onduidelijk. Waarover het eigenlijk gaat, is de techniek waarbij producenten de levensduur van producten bewust manipuleren met als doel de vervanging ervan door nieuwere modellen te bevorderen. Een dergelijke geplande veroudering is uiteraard allerminst duurzaam. De auteurs bespreken twee interessante cases van Apple en Tesla en gaan na of het consumentenrecht in remedies voorziet tegen een dergelijke handelspraktijk.

Deel IV, “Fundamentele herijking van het privaatrecht”, bevat tot slot enkele meer overkoepelende reflecties. Sjef VAN ERP pleit in zijn bijdrage “Het goederenrecht als een gedifferentieerd rechtssysteem” voor het toevoegen van een corrigerende ‘laag’ bovenop het bestaande recht. De ontwikkeling van een dergelijk parallel rechtssysteem zou een antwoord kunnen bieden op maatschappelijke evoluties en zou de ontwikkeling van een duurzame economie bevorderen. Een illustratie van een gedifferentieerd recht is hoe het recht op toegang in bepaalde omstandigheden voorrang kan krijgen op het eigendomsrecht, dat traditioneel wordt gedefinieerd als het recht om anderen uit te sluiten.

Daar naadloos op aansluitend analyseren Bram AKKERMANS en Karel VAN MELLE de contouren van het huidige eigendomsbegrip naar Nederlands recht en onderzoeken zij of het mogelijk is om maatschappelijke overwegingen, zoals aandacht voor de planeet, te integreren in ons concept van eigendom. De auteurs zien zowel binnen ons huidige systeem als daarbuiten mogelijkheden. Dat laatste is een *out of the box*-denkoefening,

die de auteurs zelf omschrijven als een gedachte-experiment dat verdere uitwerking en onderzoek behoeft. Hun voorstel om te evolueren van een extractieve naar een regeneratieve benadering van eigendom is prikkelend en raakt aan de kern van duurzame ontwikkeling: rechten dienen op die manier te worden gebruikt dat zij aan de eigen noden voldoen, zonder toekomstige generaties de mogelijkheid te ontnemen om zelf aan hun eigen noden te voldoen.

Johan VAN DE VOORDE bespreekt vervolgens de roerende natrekking in het Belgische goederenrecht. De oorspronkelijke wijze van eigendomsverrijking die optreedt wanneer bestanddelen worden nagetrokken tot een ander goed vormt een beletsel voor de circulaire economie. De auteur onderzoekt of ook dit beginsel van natrekking toe is aan een fundamentele herijking. De bijdrage bevat interessante analyses van onder meer het eenheidsbeginsel en het specialiteitsbeginsel. Het pleidooi voor een roerende natrekking kan mij persoonlijk minder overtuigen, temeer omdat de Belgische wetgever in de hervorming van het goederenrecht het opstalrecht duidelijk heeft omschreven als het zakelijk gebruiksrecht dat een eigendomsrecht verleent op al dan niet gebouwde volumes, voor het geheel of een deel, op, boven of onder andermans grond om er bouwwerken of beplantingen te hebben (art. 3.177 BW). Dat is dus duidelijk voorbehouden voor onroerende eigendom.

Jan-Baptist LEMAIRE behandelt het boeiende vraagstuk van hoeveel terughoudendheid een rechter aan de dag moet leggen bij het beoordelen van het (klimaat)beleid van een overheid. Beleidsmakers beschikken immers over een discretionaire bevoegdheid, waardoor rechters beperkt zijn bij de beleidstoetsing. Hiervoor wordt doorgegaan verwezen naar het beginsel van de scheiding der machten en naar het redelijkheidsbeginsel. De auteur geeft een uitgebreide analyse van een aantal zogenaamde 'behoorlijkheidsnormen', zoals evenredigheid, zorgvuldigheid en redelijkheid. Hij analyseert de beleidstoetsing ook aan de hand van de klimaatzaken. De auteur komt tot de opmerkelijke conclusie dat de scheiding der machten vaak ten onrechte wordt aangehaald in dit debat, terwijl het niets toevoegt aan de verplichting voor een rechter om zich terughoudend op te stellen. De structuur van de redelijkheidstoets zorgt dan weer voor een objectivering van het oordeel door een rechter.

Chris VAN OOSTRUM sluit af met een bijdrage over transparantie en het belang van context voor het aansturen op duurzame uitkomsten. De bijdrage neemt als vertrekpunt de duurzame ketenregelgeving waarbij wordt ingezet op het versterken van de informatiepositie van belanghebbenden door van ondernemingen een gepaste zorgvuldigheid te verwachten in hun ketens en rapportage over mogelijke risico's voor schendingen van mensenrechten en milieuschade. De auteur benadert op een kritische wijze zowel de duurzame ketenregelgeving als het concept van transparantie binnen de almaar luider klinkende roep naar maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Kortom, dit boek biedt een interessante en punctuele verkenning van hoe het privaatrecht kan bijdragen aan duurzaamheidsvraagstukken. Het opzet om de relevantie van het privaatrecht bij duurzaamheidsvraagstukken aan te tonen, is alvast geslaagd. De editors beschouwen dit boek ook als een opstap naar verder wetenschappelijk onderzoek en lanceren verschillende ideeën voor de toekomst en een onderzoeksagenda. Wordt ongetwijfeld vervolgd.

Dorothy GRUYAERT

FAMILIERECHT

F. GOISTER en J. DE NEYS, *Bemiddeling in een (echt)scheiding: een nuttig instrument* (Antwerpen: Intersentia 2022), xiv+342p., € 92,00 ISBN: 9789400014923.

Dit boek vormt een praktische leidraad voor de echtscheidingsbemiddelaar. De titel *Bemiddeling in een (echt)scheiding: een nuttig instrument* is een perfecte samenvatting van het uitgangspunt en de doelstellingen van dit werk. Ten eerste focust het op de toepassing van het bemiddelingsproces en de daarbij behorende *meta skills*. Ten tweede spitst het zich toe op een specifieke, juridische context, namelijk de (echt)scheiding. De explicitering van de wisselwerking tussen beide aspecten is dan ook een belangrijke doelstelling van dit werk. Door het geven van “nuttige essentiële handvaten, tools en vaardigheden” en de correcte juridische omkadering, kan de bemiddelaar de partijen bijstaan in kwalitatief verstaanbare taal om te komen tot een juridisch-technisch correcte regelingsovereenkomst die inhoudelijk op punt staat. De auteurs, Fleur Goister en Joke De Neys, zijn dankzij hun tweevoudige titel van zowel jurist als bemiddelaar dan ook uitermate gekwalificeerd voor deze oefening. Het resultaat is vervolgens inderdaad een nuttig werk met concrete tips voor wie met bemiddeling in een (echt)scheiding aan de slag wil gaan. Dit werk is een aanrader voor iedere advocaat of jurist die zich openstelt voor de niet te ontkennen opmars en reeds gevestigde waarde van bemiddeling alsook voor de bemiddelaar die niet blind is voor het wettelijk kader waarbinnen hij de partijen wil begeleiden naar een oplossing.

Het werk vangt aan met twee afzonderlijke, theoretische hoofdstukken. Het eerste geeft een juridisch-terminologisch overzicht van de feitelijke scheiding, de scheiding van tafel en bed en de echtscheiding. Het tweede hoofdstuk spitst zich dan weer toe op het bemiddelingsproces. Het geeft een overzicht van de verschillende fasen van een bemiddelingsproces en stelt een zeer concreet vragenpatroon voor aan de bemiddelaar om duidelijkheid en structuur in de gesprekken te brengen. De daaropvolgende hoofdstukken brengen beide dimensies samen. Er wordt eerst gefocust op de echtscheiding op basis van een onherstelbare ontwrichting (EOO) en daarna op de echtscheiding bij onderlinge toestemming (EOT). Vervolgens is er één hoofdstuk gewijd aan de vermogensrechtelijke verdeling in een bemiddeling en tot slot één aan de juridische en financiële aspecten met betrekking tot de kinderen. In elk van deze hoofdstukken komen naast de juridische omkadering concrete aanwijzingen in het kader van een bemiddeling aan bod. Tot slot zijn de bijlagen aan het einde van het werk een belangrijk pluspunt voor de practicus. Deze bevatten checklists, ontwerpbriefjes, ontwerpen van een bemiddelingsprotocol en -akkoord, een verzoekschrift en een echtscheidingsovereenkomst, een voorbeeld van een authentieke regelingsakte en een bemiddelingsakkoord, een overzichtsschema van belangen en emoties enz. Het werk voorziet ook in concrete toepassingen in de vorm van een casus met oplossing. Tot slot maken de bijlagen met een nuttige concordantietabel de sprong naar het nieuwe huwelijksvermogensrecht dat door de wet van 19 januari 2022 werd ingevoerd.

Dit werk levert een belangrijk bijdrage op twee fronten. Ten eerste is het werk niet zozeer te prijzen omwille van het theorievormende karakter ervan, maar wel omdat het inzicht geeft in de praktijk van bemiddeling. Dit werk opent gedeeltelijk de *black box* die het bemiddelingsproces toch wel kenmerkt. Vanwege de vertrouwelijkheid van bemiddeling is het voor een geïnteresseerde buitenstaander zeer moeilijk en vaak zelfs onmogelijk om inzicht te krijgen in het verloop van een bemiddelingsproces. Dankzij

dit werk kan de lezer als het ware toeschouwer worden bij ‘echtscheidingsbemiddeling van a tot z’. De lezer kan hier toch een inkijk in krijgen dankzij de bijzondere positie van de auteurs als bemiddelaar en jurist.

Ten tweede, waar de meeste literatuur over bemiddeling zich vaak nog beperkt tot een algemeen kader, spitst dit werk zich toe op de specifieke echtscheidingsmaterie. Binnen dit domein beschikken partijen over relatief veel autonomie om tot een regelingsovereenkomst te komen over het familierechtelijke en vermogensrechtelijke luik. Een bemiddelaar kan dan ook een enorme meerwaarde bieden bij de begeleiding van de partijen in de onderhandelingen door ze te wijzen op de meerwaarde van een onderhandeld akkoord dat de belangen van beide partijen dient. Deze onderhandelingsruimte speelt zich weliswaar af binnen de marge van het bestaande wettelijke kader voor dergelijke regelingsovereenkomsten. De auteurs geven steeds dit wettelijk kader met alle mogelijkheden mee zodat de bemiddelaar hier op kan ingaan en de partijen kan begeleiden.

Naast de wetsbepalingen en de relevante rechtspraak, geven ze ook de relevante discussies in de rechtsliteratuur weer. Op basis daarvan worden aanbevelingen gedaan aan de bemiddelaar hoe die op een verstaanbare wijze over te brengen aan de partijen en hen in staat te stellen een weloverwogen beslissing te nemen (bv. onderhandse akte of notariële akte, p. 47-48). Om het nog concreter te maken, werken de auteurs verschillende hypothesen uit en presenteren ze de theorie in een begrijpelijke taal. Verder wordt er ingegaan op de onderscheiden rollen van de verschillende partijen die in de echtscheidingsprocedure betrokken zijn, zoals die van de notaris, de familierechter en de adviseur.

Het resultaat is dan ook een handige leidraad voor de bemiddelaar die een overzicht geeft van alle te onderhandelen aspecten, de netelige kwestie van de verdeling van alle activa en passiva, de uitoefening van het ouderlijk gezag, de verblijfs- of omgangsregeling, de kostenregeling enz. Zo kan de bemiddelaar een zekere vorm van houvast bieden aan de partijen die het bos niet meer door de bomen zien in hun echtscheidingsonderhandelingen.

Het werk is ook aangenaam om te lezen omdat de tekst zeer overzichtelijk gestructureerd is en gebruikmaakt van opsommingen, schema’s en andere illustraties. De auteurs proberen duidelijkheid te scheppen door de lezer visuele voorstellingen van verschillende aspecten van het wettelijk kader en het bemiddelingsproces mee te geven.

Het is onwaarschijnlijk dat de jurist of advocaat zonder enige achtergrond in bemiddeling dankzij dit boek de partijen feilloos naar een oplossing leidt. Ook een bemiddelaar zal zich moeten bijscholen over het juridisch kader rond echtscheidingen. Dat is ook niet het opzet van dit vrij beknopte werk van 216 pagina’s (exclusief de bijlagen). Een opleiding tot erkend bemiddelaar of tonnen ervaring is nog steeds een van de vereisten om een succesvol bemiddelaar te worden.

De taak van de bemiddelaar is dan ook uitdagend. De auteurs stellen daarom zeer gevat dat de bemiddelaar moet kunnen koorddans en zowel de juridische, empathische als deontologische aspecten moet kunnen samenbrengen. Ondanks deze uitdaging, tonen de auteurs met dit werk aan wat de enorme meerwaarde van een goede bemiddelaar kan zijn. Het boek is alvast een bijdrage in de vorming van kwaliteitsvolle bemiddelaars en hopelijk een oproep tot velen om zich aan deze acrobatische koorddans te wagen.

Amber BOES

FAMILIAAL VERMOGENSRECHT

D. BOSSUYT, K. DELOBELLE, S. MANNAERTS en V. WANZEELE, *Successieplanning in de praktijk* (Antwerpen: Intersentia 2022), xiv+270p., €72,00, ISBN: 9789400014664.

Het boek *Successieplanning in de praktijk* biedt een realistische blik op de praktijk van successieplanning en de taak van een successieplanner. De theoretische duidingen, die de lezer in klare taal maar met de juiste terminologie worden geserveerd, komen tot leven in de talrijke voorbeelden, illustraties en planningstips. De auteurs slagen er op die wijze in om niet-juridische professionals (zoals accountants, verzekerings-tussenpersonen en bankiers), eventuele studenten en zelfs het bredere publiek ‘in mensentaal’ in te leiden in de praktijk van successieplanning. Ze maken bewust geen gebruik van juridische bronnen en vermijden juridische diepgang: het is een boek voor niet-juristen, en ten dele ook door niet-juristen. Dit maakt dat juridische professionals niet tot het doelpubliek behoren – al kan het ook voor de juridische professional nuttig zijn dit boek nu en dan in de hand te nemen. Het biedt immers een mooi helikopterzicht op de verschillende mogelijkheden en valkuilen die men in het complexe planningslandschap soms over het hoofd zou kunnen zien.

In een eerste deel staan de auteurs kort stil bij het belang van successieplanning en de werkwijze van de successieplanner. Al snel gaan ze over naar het tweede deel, waarin ze bij wijze van inleiding de theorie van het familiaal vermogensrecht en de erfbelasting uiteenzetten. Dit gebeurt zoals gezegd niet volgens de methode van traditionele juridische handboeken, maar met focus op begrijpbaarheid voor niet-juristen. Toch worden moeilijke onderwerpen (zoals het gunsttarief voor familiale ondernemingen) niet uit de weg gegaan. In het derde en tevens het lijkigste deel van het boek behandelen de auteurs een hele rist aan planningstechnieken. Ze staan stil bij de mogelijkheden van huwelijksovereenkomsten, testamenten, schenkingen, gesplitste aankopen, bedingen van aanwas, controlestructuren (m.n. een maatschap, stichting of levensverzekering), erfovereenkomsten en zorgvolmachten. De fiscale gevolgen worden daarbij stelselmatig onder de aandacht gebracht. Ook het samenspel tussen de verschillende mogelijkheden wordt gduid. Het vierde en laatste deel bevat negen cases. Hoewel men in de cases hier en daar een stap overslaat, komt de gegeven duiding erin tot leven en wordt het belang van goede successieplanning wederom bewezen.

Het werk is betrouwbaar en realistisch. Ook inhoudelijk-juridisch is het correct, al zijn er enkele kleine onnauwkeurigheden te bemerken. Zo wordt in nummer 124 de “instant-veroudering” uit artikel 4.64 §2 BW foutief benoemd als de “Assepoesterclausule” uit artikel 203 §3 Oud BW, of wordt in nummer 202 eenmalig gezondigd tegen de regels voor de kwalificatie van huwelijksvoordelen als schenking uit de artikelen 2.3.57 en 2.3.58 BW (vermoedelijk gaan de auteurs uit van de combinatie van een inbreng en een verblijvingsbeding, maar ze maken enkel gewag van inbreng). Zo ook wordt er in nummers 328 en 329 een foute *ratio legis* voor het indexeringsmechanisme bij inbreng aangedragen (de indexering is geen compensatie voor het genot van de begiftigde, dat juist irrelevant is omdat enkel wordt gekeken naar wat het vermogen van de erflater heeft verlaten en wanneer de begiftigde daarover zeggenschap heeft).

De auteurs hameren volkomen terecht meermaals op het maatwerk dat een successieplanning vereist. Op de successieplanner rust bovendien de taak om mogelijke ‘gevaren’ (lees: voedingsbodems voor conflicten – men zou het iets strenger ook onvolkomenheden in *default*-wetgeving kunnen noemen) te identificeren en te neutraliseren. Die taak vervullen ook de auteurs in dit boek in grote mate. Ze besteden bijvoorbeeld de nodige aandacht aan de steeds vaker voorkomende relatie tussen stiefouders en stiefkinderen. Ook de successieplanning rond kinderen met een handicap krijgt meer aandacht dan in de klassieke literatuur, wat het boek toegevoegde waarde geeft. Het hete hangijzer van de ongehuwde samenwoning wordt eveneens uitgebreid behandeld. Om belastingaverse creatievelingen tot slot al enigszins af te remmen, komt de fiscale antimisbruikbepaling en de interpretatie daarvan door Vlabel voldoende aan bod. Naar mijn mening hadden de auteurs evenwel iets meer aandacht kunnen besteden aan de problematiek van de zgn. ‘dienstengiften’ (bv. de zorg van een kind voor de ouder of de hulp van de ouders aan hun kinderen in een eigen woning van het kind of bij de opvang van de kleinkinderen). Omdat die dienstengiften in het familiaal vermogensrecht weinig tot niet in rekening worden gebracht, ontstaan er veel conflicten rond de onevenwichtige verdeling van diensten, vooral op het moment van de vereffening-verdeling van de nalatenschap. Hetzelfde geldt voor bepaalde voordelen, door een van de kinderen in het verleden genoten (met als typevoorbeeld dure studies). Aangezien deze kwesties geregeld familieruzies aandrijven, moet de successieplanner er ook rekening mee houden, minstens zijn cliënten aansporen om er tijdens hun leven al bij stil te staan.

Om te concluderen biedt *Successieplanning in de praktijk* de niet-juridische professionals, studenten en het bredere publiek een kwalitatief antwoord op de vraag ‘is bij mij alles goed geregeld?’. In klare taal en aan de hand van overzichtelijke tekeningen en treffende voorbeelden slaat het een welgekomen brug tussen theorie en praktijk. Het schept daarbij eenvoud, wat in een dermate complexe materie ongetwijfeld getuigt van veel ervaring.

Damiaan LEIRE

INSOLVENTIERECHT

N. OUCHINSKY (ed.), *Actualités en droit de l’insolvabilité*, in *Collection de la Conférence du Jeune Barreau de Tournai* (Brussel: Larcier 2022), 200p., €82,00, ISBN: 9782807936140.

Het boek *Actualités en droit de l’insolvabilité* is opgedeeld in vijf bijdragen van doorwinterde auteurs, die actuele topics bespreken in het kader van het insolventierecht.

De eerste bijdrage, van de hand van Wim DAVID, is getiteld “Les dirigeants sont-ils eux-mêmes des entreprises? Quelques réflexions à la suite de l’arrêt de la Cour de Cassation du 18 mars 2022”.

De auteur steekt van wal met een algemene bespreking van het toepassingsgebied van Boek XX WER, met uiteraard veel aandacht voor de categorie van zelfstandige

beroepsbeoefenaars. Het hoeft niet te verbazen dat de bespreking van het vraagstuk of een bestuurder moet worden beschouwd als een onderneming, bol staat van de verwijzingen naar de veelvuldige rechtspraak en rechtsleer die er over dat thema al is verschenen.

Het siert de auteur dat hij zelf een standpunt inneemt en dat standpunt trouw blijft na het mijlpaalarrest van het Hof van Cassatie van 18 maart 2022, dat eigenlijk meer vragen oproept dan beantwoordt voor bestuurders van ondernemingen. Het arrest luidt, samengevat, immers als volgt: “een bestuurder kan een onderneming zijn, voor zover de activiteit als bestuurder gekenmerkt wordt door een organisatie”. Nadien volgt er nog een interessante bespreking van de feitenrechtspraak die is gewezen na het voornoemde cassatiearrest.

Eindigen doet deze bijdrage met een verfrissend besluit, waarin de auteur pleit voor een redelijke invulling van het cassatiearrest, onder meer gelet op de doelstelling van de wetgever bij de invoering van Boek XX WER: het bevorderen van de tweede kans. Een pleidooi waarin wij ons kunnen vinden.

De tweede bijdrage werd geschreven door Roman AYDOGDU en heeft als titel “Tomber de Smallsteps en Heiploeg: cinq ans d’odyssée pour la protection des travailleurs dans les transferts d’entreprises et difficulté”. Misschien wel het *hot topic* van het moment in het insolventierecht, is de bescherming van de rechten van werknemers bij een gerechtelijke reorganisatie door middel van een overdracht onder gerechtelijk gezag. Daarover een artikel schrijven, kan zowel een vloek als een zegen zijn. Voor deze bijdrage is dat volgens ons veeleer een vloek gebleken.

De bijdrage valt uiteen in twee delen: een algemene schets van de situatie van werknemers bij gerechtelijke reorganisatie in het EU-recht en in het Belgische recht. Die keuze van de auteur bevreemdt enigszins. Tot op het einde blijven wij ons afvragen of het niet gemakkelijker zou zijn geweest om het Belgische recht vanuit ontwikkelingen op Europees vlak te bespreken. Dat is allicht toch waarin het doelpubliek van dit boek geïnteresseerd is ...

De grootste structuurfout is wellicht dat de meeste randnummers minstens één bladzijde tellen. Wat meer visibiliteit bij de belangrijkste gedachten van de bijdrage had dan ook geen kwaad gekund.

De auteur gaat diep in op de feitelijke en de procedurele achtergrond van het arrest *Smallsteps* en *Plessers*: nuttig voor wie het verhaal nog niet kent, maar dat is voor insolventiepractici minder het geval (temeer omdat het geen recent arrest is). Hetzelfde doet hij voor het arrest *TMD Friction*. Dat is wel interessant, precies omdat het nog niet ‘plat’ becommentarieerd is, maar het is dan weer minder relevant voor het onderwerp van de bijdrage (wat de auteur nota bene ruiterlijk toegeeft).

De bijdrage kan gelukkig dus inhoudelijk wat meer bekoren, al leest ze niet erg vlot. De lezer moet helaas bijna tot op het einde lezen om de pointe van het betoog te kennen en die is niet zo revolutionair: AYDOGDU bepleit met name dat de wijzigingen aan artikel XX.86 WER vatbaar zijn voor dezelfde kritiek als het huidige artikel XX.86 WER.

Op de keper beschouwd, vinden wij deze bijdrage langdradig. Maar misschien ligt dat louter aan (ons onbegrip voor) de schrijfstijl over de taalgrens.

De derde bijdrage, getiteld “Analyse des derniers remparts aux abus en matière de réorganisation judiciaire”, is van de hand van Gilles DE HALLEUX en Nicholas OUCHINSKY.

De titel van de bijdrage is ietwat misleidend, want ze begint met een herhaling van de principes inzake de openbare orde en met name de rechtstreekse link met het strafrecht, om vervolgens dieper in te gaan op de contouren van de openbare orde in het reorganisatierecht.

Het gaat meer bepaald om de bedrieglijke organisatie van het onvermogen, de misdrijven die rechtstreeks verband houden met de reorganisatieprocedure (art. 490ter Sw., art. 490^{quater} Sw. en de faillissementsmisdrijven). Ook het ruimere financiële strafrecht komt aan bod (valsheid in geschriften, manifest gebrekkige boekhouding – art. XV.75 WER en de geweigerde aanvragen tot gerechtelijke reorganisatie, misbruik van vennootschapsgoederen).

Vervolgens maken de auteurs een interessant uitstapje via een bespreking van de rechtspraak over de gelijkheid van schuldeisers in het reorganisatierecht (want dat principe is niet van openbare orde), waaruit blijkt dat de gelijkheid het verrassend vaak moet afleggen tegen het proportionaliteitsprincipe. Zij tonen ook aan hoe de schending van mededingingsrechtelijke regels wordt gesanctioneerd via openbare orde.

De practici zullen zeker hun hart ophalen bij de passage over de andere mechanismen op grond waarvan een abusieve aanwending van de beschermingsmaatregelen van Boek XX WER kan worden verhinderd. Een greep uit het aanbod: afwezigheid van legitiem belang (art. 17 Ger.W.) en rechtsmisbruik (dat volgens het Hof van Cassatie nota bene evenmin van openbare orde is). Rechtsmisbruik wordt overigens onderverdeeld in de afwending van de functie van de gerechtelijke reorganisatieprocedure en het procesrechtsmisbruik.

De bespreking van de toepassingsvoorwaarden van wetsontduiking (“*fraude à la loi*”) categoriseren we als academische spelerei, want eigenlijk bestaat daarover (nog) geen rechtspraak in de context van het reorganisatierecht.

Als besluit kunnen we stellen dat deze bijdrage een zeer nuttig overzicht biedt en interessant is voor advocaten die cliënten bijstaan in het kader van een aanvraag tot opening van een gerechtelijke reorganisatie. Kleine smetjes op het blazoen: de bijdrage is zo gedetailleerd dat een inhoudsopgave wel nuttig was geweest. Daarnaast beperken de verwijzingen naar recente (soms zelfs onuitgegeven) rechtspraak zich helaas tot het Franstalige deel van ons land.

Florence GEORGE en Nicholas OUCHINSKY zijn de auteurs van de vierde bijdrage, getiteld “Les difficultés suscitées par la nouvelle définition des sûretés réelles au sens de l’article 3.3 du livre 3 du Code civil”.

Vooraf wensen wij te benadrukken dat het deze auteurs siert dat ze een onderwerp bespreken dat bezwaarlijk sexy kan worden genoemd, maar erg belangrijk is voor de praktijk.

Het eerste deel zet de wijzigingen uiteen die Boek 3 van het Burgerlijk Wetboek met zich meebrengt op het vlak van het Belgische zekerhedenrecht. Passeren achtereenvolgens de revue: (i) de algemene principes van het zekerhedenrecht, (ii) het begrip zakelijk zekerheidsrecht (als een recht dat standhoudt bij insolventie) en (iii) de vergeten en de gecreëerde onzekerheden (de impact van de schrapping van art. 9 Hyp.W., het begrip wettige reden van voorrang, de verwarring tussen de begrippen zakelijk zekerheidsrecht en voorrecht, de gevolgen van de invoering van het specialiteitsbeginsel, de aard van een clause inzake eigendomsvoorbehoud).

Het tweede deel onderzoekt de nogal ‘bijzondere’ (*excusez le mot*) situatie van een bijzonder bevoorrechte schuldeiser en met name de vraag of die schuldeiser (opnieuw) thuis mag komen in het huis van de buitengewone schuldeiser in de opschorting, nadat de wetgever hem er schijnbaar had uitgegooid. Ook de rechtspraak heeft zich immers al het stilaan grijze hoofd gebogen over dat vraagstuk, maar tot een consensus kwam het niet.

In het voorontwerp van de wet ter omzetting van de Reorganisatierichtlijn (EU) 2019/1023 zou de Belgische wetgever verduidelijken dat de bijzonder bevoorrechte schuldeiser opnieuw de jas van de buitengewone schuldeiser in de opschorting mag aantrekken. Die beweringen vallen helaas niet te controleren, want het voorontwerp is tot nader order niet vrij toegankelijk. Interessant is ook dat er wellicht opnieuw kritiek zal komen op de uitbreiding van de *assiette* van het voorrecht en hoe de geschiedenis zich volgens de auteurs zo wellicht zal herhalen.

De conclusie van de auteurs is dat de wetgever in Boek 3 misschien wel zijn hand heeft overspeeld. Deze lezenswaardige juridisch-technische bijdrage toont aan dat er alleszins nog veel werk op de plank ligt om het insolventie-, zekerheden- en goederenrecht beter op elkaar af te stemmen.

Het slotakkoord werd toebedeeld aan Thomas HÜRNER, die schrijft over “Les frontières entre la liquidation déficitaire et la faillite”. Ook deze auteur kiest voor een stapsgewijze aanpak en neemt de lezer geduldig bij de hand via een bespreking van de verbanden tussen het faillissement en de vereffening van een vennootschap in Boek XX WER en de vennootschapswetgeving, waarvan het WVV het voorlopige sluitstuk vormt.

Wij geven de auteur een pluim omdat hij stilstaat bij het niet te onderschatten vraagstuk over de erkenning van een deficitaire vereffening als een volwaardige insolventieprocedure (wat onder meer van belang is voor de toepassing van de Europese Insolventieverordening). Helaas helpt hij de lezer op dit punt niet echt door de kerngedachten in voetnoot te vermelden.

Een bespreking en analyse van de klassieke cassatierechtspraak over dit onderwerp kon uiteraard niet ontbreken op het menu. De auteur gunt zijn lezers ook een toemaatje: een onuitgegeven arrest van het hof van beroep van Brussel over de vraag of een vennootschap in deficitaire vereffening met succes een procedure van gerechtelijke reorganisatie door collectief akkoord kan aanvragen.

Na een tiental bladzijden gidst de auteur ons eindelijk doorheen het inmiddels veelbesproken arrest van het Hof van Cassatie van 5 juni 2020 over de toepassing van de faillissementsvoorwaarden in hoofde van een vennootschap in deficitaire vereffening, dat wellicht de aanleiding vormde voor HÜRNER om deze bijdrage te schrijven. In dat arrest oordeelde het Hof van Cassatie immers dat een vennootschap waarbij de vrijwillige ontbinding en vereffening plaatsvindt met miskennis van de rechten van de schuldeisers of ten nadele van die schuldeisers, zodat de vennootschap zich kan onttrekken aan de bijzondere aansprakelijkheidsgronden eigen aan de staat van faillissement, of aan de invraagstelling van de handelingen die gedurende een verdachte periode zijn verricht, het vertrouwen van de schuldeisers niet behoudt, zelfs indien deze laatsten hun wantrouwen niet hebben geuit. Terecht heeft HÜRNER bij zijn bespreking ook oog voor de procedurele voorgaanden, want die zijn vaak onontbeerlijk om de precieze draagwijdte van een cassatiearrest in te schatten.

Bij de kritische bespreking van het cassatiearrest wijst hij naar onze bescheiden mening (initieel) iets te vaak naar de gepubliceerde commentaren van andere (uitsluitend Franstalige) auteurs om echt een toegevoegde waarde te kunnen vormen voor het debat. Verder in zijn analyse durft hij wel tegen de stroom in te gaan, meer bepaald door het voornoemde cassatiearrest stoutmoedig te bestempelen als een “ommekeer in de rechtspraak”, die bovendien betreurd zou moeten worden.

In het tweede deel krijgt de lezer een korte bespreking van het wetsvoorstel houdende diverse wijzigingen op het vlak van de insolventie van ondernemingen van 21 oktober 2020 (intussen beter bekend als het “Wetsvoorstel Geens”) voorgeschoteld, en met name van het daarin geopperde idee om zgn. ‘lege dozen’ af te wikkelen via de vereffeningsprocedure. Die bespreking wordt gevolgd door een analyse van de mogelijkheid die het voorontwerp houdende wijziging van Boek XX WER zou bevatten voor de rechtbank om (i) (op vraag van een schuldeiser of het OM) een schuldenaar gerechtelijk te ontbinden nadat zij heeft vastgesteld dat die schuldenaar zich in staat van faillissement bevindt, en (ii) om een rechtspersoon zonder activa te ontbinden die zelf een aanvraag heeft ingediend tot opening van het faillissement.

De analyse van het huidige juridisch kader kan bekoren, maar wij vermoeden toch dat de auteur zich het devies “het beste tot het laatste bewaren” eigen heeft gemaakt. Onze conclusie is dat de meeste bijdragen relatief vlot lezen, maar niet echt uitblinken in bondigheid. Toch is het boek een aanrader voor wie geregeld in aanraking komt met het insolventierecht (soms vaker dan hem lief is) om helemaal mee te zijn met de laatste ontwikkelingen in dit boeiende rechtsdomein.

Roel VERHEYDEN

LIBER AMICORUM

G. COLLARD, F. MOURLON BEERNAERT, D. SZAFRAN en D. WILLERMAIN (eds.), *Liber Amicorum Xavier Dieux – Hommage d’exception à un esprit libre (Vol. I en II)* (Brussel: Larcier 2022), 1852p., €198,00, ISBN: 9782807932418.

Midden 2022 werd professor Xavier Dieux toegelaten tot het emeritaat. Traditioneel wordt er aan de gevierde een liber amicorum aangeboden met daarin traktaten geschreven door collega’s en vrienden. Ook bij Xavier Dieux is dat niet anders. Het liber amicorum kreeg de ondertitel *Hommage d’exception à un esprit libre*. De coördinatie gebeurde door Fabrice Mourlon Beernaert, Gilles Collard, David Szafran en Didier Willermain. Het resultaat is een vuistdik liber amicorum bestaande uit twee boeken.

Zoals dat traditioneel het geval is, trapt dit liber amicorum af met een laudatio van de gevierde en een overzicht van zijn publicaties. Vervolgens is het liber opgebouwd uit vijf delen, telkens rond een van de rechtstakken waarin de gevierde een bijzondere interesse en expertise heeft: vennootschapsrecht, verbintenissen- en overeenkomstenrecht, financieel en bancaire recht, arbitrage en diverse bijdragen. Niet enkel de eerder klassieke aspecten komen aan bod. Ook nieuwe ontwikkelingen (die veelal worden omschreven aan de hand van ronkende letterwoorden zoals AI, ESG enz.) en de

impact daarvan op voormelde materies vormen een rode draad in dit liber amicorum. Elke practicus die van ver of nabij met een van deze rechtstakken in aanraking komt, vindt in dit liber amicorum minstens één (maar ongetwijfeld meerdere) bijdrage(n) die hem of haar zullen interesseren of relevant zullen zijn in de dagelijkse praktijk. Die diversiteit maakt ook meteen duidelijk dat het interessegebied van de gevierde ontzettend ruim is. Hieronder pik ik er per deel willekeurig een of meerdere interessante bijdragen uit.

Een eerste bijdrage in het deel ‘Vennootschappen’ die ik nader belicht, is van de hand van Alain FRANÇOIS en Tina COEN en is getiteld “Eerste hulp bij NV’s van publiek recht”. De titel verraaft waarover de bijdrage handelt. Practici die geregeld met deze bijzondere rechtsvorm in aanraking komen, weten dat de allereerste vraag die men zich moet stellen veelal ook de moeilijkste is, namelijk welke bepalingen op deze bijzondere beestjes toepassing vinden. Diegenen die dat slechts occasioneel doen, zullen de rechtsvorm nogal snel kwalificeren als zijnde vlees noch vis. De vraag naar de kwalificatie en toepasselijke bepalingen is legio, aangezien deze rechtsvorm zich op het snijvlak bevindt van het publiek recht en het privaatrecht. Veelal is het dan ook *a priori* niet duidelijk naar welke bepalingen gekeken moet worden om een correcte analyse te maken.

Deze bijdrage in het liber amicorum tracht daar verandering in te brengen. Aan de hand van vier praktische en concrete vuistregels bieden de auteurs een gids voor het labrynt dat de naamloze vennootschappen van publiek recht vormen. Hier is geen *spoiler alert* nodig. Voor de specifieke stappen nodig ik de lezer van deze recensie graag uit er de bijdrage op na te slaan, want die is zonder twijfel het lezen waard. Dat geldt overigens zowel voor de practicus die zijn eerste stappen zet met NV’s van publiek recht als voor wie meer beslagen is in de materie. Voor deze laatste vormt deze bijdrage ongetwijfeld een goede opfrissing van de materie.

Een tweede bijdrage waar ik hier graag verder de aandacht op vestig, werd geschreven door Eddy WYMEERSCH en kreeg de titel “Verrichtingen met Verbonden Partijen (‘VVP’) naar de wet van 28 april 2020 (artikel 7:97 WVV)” mee. Ook hier laat de titel geen twijfel bestaan over de inhoud van de bijdrage. Deze materie krijgt de laatste tijd heel wat aandacht, in binnen- en buitenland. Bovendien werd deze materie sterk hervormd sinds de invoering van het Wetboek van vennootschappen en verenigingen (WVV).

Met deze bijdrage geeft de auteur een zeer diepgaande analyse van het nieuwe artikel 7:97 WVV. Rekening houdend met onder meer het gedetailleerde karakter van de bijdrage en de opbouw ervan, zou de lezer eraan kunnen twijfelen of hij een artikelsgewijze commentaar aan het lezen is eerder dan een bijdrage in een liber amicorum. Bovendien laat de auteur niet na om standpunt in te nemen met betrekking tot verschillende aspecten van de materie. Dat maakt deze bijdrage ontzettend relevant voor iedere vennootschapsjurist die in aanraking komt met beursgenoteerde bedrijven, in het bijzonder omdat de bijdrage ons leert dat het toepassingsgebied van de materie gevoelig werd uitgebreid.

Het tweede deel van het boek bundelt de bijdragen die betrekking hebben op verbin-tenissen en overeenkomsten. Uit dit deel wens ik de bijdrage van Marcel FONTAINE getiteld “Le préambule du contrat, effets juridiques?” onder de aandacht te brengen.

In de preambule van een overeenkomst beschrijven de partijen klassiek een reeks overwegingen die zij nuttig achten om uiteen te zetten alvorens aan te vatten met de eigenlijke tekst van de overeenkomst. Zo gangbaar de preambule in een overeenkomst is, zo weinig aandacht werd er volgens de auteur besteed aan de analyse van de draagwijdte ervan. In zijn bijdrage brengt de auteur het belang van de preambule bij de overeenkomst onder de aandacht en roept hij op om bijkomend onderzoek te voeren naar de juridische werking ervan.

Concreet vat de bijdrage aan met een overzicht van welk type overwegingen gangbaar zijn in de preambule van een overeenkomst. Ter voorbereiding van zijn bijdrage heeft de auteur meer dan tweehonderd preambules geanalyseerd om zo tot het overzicht te komen. Voor elk type preambule wordt eveneens een voorbeeldclausule opgenomen. Vervolgens geeft de auteur een eerste analyse van op welke verschillende manieren de preambule van een overeenkomst gevolgen kan teweegbrengen op juridisch vlak. Ten slotte gaat de auteur nog kort dieper in op welke juridische instrumenten in de preambule nog worden gebruikt die geen overeenkomsten uitmaken.

Het derde deel vervolgt met de aan de gevierde aangeboden bijdragen die verband houden met het financieel en bancaire recht. Bijzonder interessant is de bijdrage met titel “De sanctiebevoegdheid van de FSMA”, van de hand van Marc BOSMANS.

Beginnen doet de bijdrage met een analyse van de samenstelling en de bevoegdheden van het orgaan van de FSMA met sanctiebevoegdheden, de Sanctiecommissie. Concreet wordt aandacht besteed aan de manier waarop de leden van die commissie worden aangeduid en de kamers worden samengesteld, evenals aan de concrete werking van de Sanctiecommissie. De auteur laat zich daarbij kritisch uit over onder meer de beoogde onpartijdigheid en onafhankelijkheid en de manier waarop de functies binnen dit controleorgaan worden ingevuld.

Vervolgens wordt de concrete administratieve procedure voor de Sanctiecommissie geanalyseerd en volgt een bespreking van enkele algemene principes van de beslissingen van de Sanctiecommissie, met daarin onder meer een bespreking van de mogelijke sancties die zij kan opleggen. Enigszins jammer is dat er geen inhoudelijke analyse volgt van de rechtspraak van de Sanctiecommissie. Hoewel ongetwijfeld interessant, zou dat vermoedelijk de draagwijdte van de bijdrage te buiten gaan. Vervolgens bespreekt de auteur nog de verhaalsmogelijkheden die openstaan tegen een beslissing van de Sanctiecommissie. Ten slotte formuleert de auteur enkele aanbevelingen om de in de bijdrage geïdentificeerde struikelpunten *de lege ferenda* op te lossen.

Het vierde deel vervolgt met de bijdragen die betrekking hebben op arbitrage. In dit kader staan we graag even stil bij de bijdrage van Jean-Pierre FIERENS, Angélique DAPONTE en Cyro VANGOIDSENHOVEN getiteld “Summary Dismissal in International Arbitration”.

De auteurs lichten toe dat er de laatste tijd kritische stemmen opgaan over de traagheid van en de kosten die gepaard gaan met een arbitrageprocedure. Om die reden heerst er de laatste tijd binnen arbitrage de roep om een arbitrageprocedure in een vroeg stadium te kunnen beëindigen. In hun bijdrage analyseren de auteurs de huidige status van een dergelijke bijzondere proceduremaatregel in het algemeen en met betrekking tot de Belgische arbitrage in het bijzonder.

De bijdrage start met een definitie van het begrip ‘*summary dismissal*’, waaronder volgens de auteurs moet worden verstaan een beslissing over de grond van een zaak die wordt genomen zonder al het bewijsmateriaal in overweging te nemen, zoals een *summary judgment of dismissal* in het rechtssysteem van de *common law*. Daarbij kan volgens de auteurs een verder onderscheid worden gemaakt tussen beslechting van de hele zaak en bepaalde delen van de zaak. Bovendien wijzen de auteurs erop dat de *summary dismissal* niet mag worden verward met versnelde procedures, waarin dan wel al het bewijsmateriaal dat voorhanden is in ogenschouw wordt genomen.

Vervolgens beschrijven de auteurs de historiek en volgt een analyse van de voor- en nadelen van wat wordt begrepen onder *summary dismissal*. De bijdrage vervolgt met een vergelijking van de verschillende standaarden in de reglementen die de verschillende arbitrage-instellingen hebben aangenomen met betrekking tot het principe van de *summary dismissal*.

In het laatste deel van de bijdrage analyseren de auteurs ten slotte de mogelijkheid van *summary dismissals* in het Belgisch recht. Daarin concluderen zij dat het principe in de Belgische praktijk eerder controversieel is en dat het CEPANI-reglement nog niet in een dergelijke mogelijkheid voorziet. Dat is volgens de auteurs te wijten aan het feit dat het Belgisch gerechtelijk recht en de Grondwet vereisen dat een (arbitrale) beslissing met redenen omkleed moet zijn. De auteurs zelf zijn echter van mening dat een dergelijke vereiste de mogelijkheid van *summary dismissals* voor Belgische arbitrages niet in de weg staat.

Afsluiten doet het liber amicorum met een deel diverse bijdragen. Het bevat bijdragen met verschillende insteken, geschreven door auteurs van alle pluimage. Het is het type bijdragen dat een liber amicorum uniek maakt, aangezien ook filosofie en kunst aan bod komen naast het recht. Bijgevolg zijn ook hier interessante ideeën op te doen.

Kiezen betekent echter automatisch ook verliezen en in dit geval is dat niet anders. Ik beperk me in deze recensie jammer genoeg tot enkele bijdragen. Niettemin is elk van de bijdragen in dit liber amicorum lezenswaardig en verdient iedere bijdrage zonder meer een warme aanbeveling.

Lander VAN GUCHT

PANDEMIE EN RECHT

E. HONDIUS, M. SANTOS SILVA, A. NICOLUSSI, P. SALVADOR CODERCH, C. WENDEHORST en F. ZOLL (eds.), *Coronavirus and the Law in Europe* (Cambridge: Intersentia 2021), xxii+1154p., €166,00, ISBN: 9781839700828.

De COVID-19-crisis heeft niet enkel veel menselijk leed en grote economische schade veroorzaakt, zij heeft ook nagenoeg heel onze juridische ordening onder druk gezet. Overall in Europa zagen overheden zich genoodzaakt om ingrijpende maatregelen te nemen waarbij grondrechten werden ingeperkt en in juridische verhoudingen werd ingegrepen. Op uiteenlopende terreinen werd noodwetgeving uitgevaardigd. In het bijzonder kwamen door de ontwrichting van het economische leven de contractuele verhoudingen onder grote druk te staan en werd gevreesd voor een vloedgolf aan faillissementen met een mogelijk cascade-effect.

We zijn nu drie jaar verder sinds het begin van de crisis en het ergste lijkt voorbij. De gevolgen zullen zich echter nog lang laten gevoelen. Het is daarom het geschikte moment om terug te blikken en er zo mogelijk lessen uit te trekken. Dat is het opzet van voorliggend boek. Het biedt een indrukwekkend overzicht van de impact van de crisis op de diverse rechtstakken, vanuit het gezichtspunt van nagenoeg alle Europese jurisdicties. Het boek “*aims to serve as a ‘toolbox’ for judges and practitioners*”, aldus prof. Hondius in zijn nawoord (p. 1137). Voor verderreikende conclusies acht hij de tijd nog niet rijp. Blijft de lezer hier wat op zijn honger, dan is het in ieder geval goed dat de editors niet langer gewacht hebben met de publicatie van hun werk, dat inderdaad een goudmijn is aan informatie die ook juristen in ons land zal kunnen inspireren. Licht het hoogtepunt achter ons, toch is de crisis nog niet bezworen. Dagelijks worden wij hieraan herinnerd en talrijke corona-gerelateerde procedures zijn nog steeds hangende voor onze hoven en rechtbanken.

De pandemie en de reacties van de overheid deden talrijke juridische vragen rijzen en gaven aanleiding tot een overvloedige literatuur. In het algemeen rees de vraag welke rol is weggelegd voor het recht in tijden van crisis. Hierbij werden de concepten ‘noodtoestand’ en ‘noodwetgeving’ van onder het stof gehaald (o.m. E. Dirix, “Crisis en privaatrecht”, *NJW* 2021, 2-10). Wat het contractenrecht betreft, werden vertrouwde leerstukken op scherp gesteld, zoals het overmachtsbegrip in het contractenrecht (o.m. M. de Potter de ten Broeck, “Een pandemie als overmacht, overmacht als een pandemie?”, *TBH* 2020, 246-278), de uitvoering te goeder trouw en het verbod op rechtsmisbruik.

Een ander opvallend fenomeen bleek het belang van *soft law* voor het bezweren van de crisis. Hiermee wordt bedoeld het geheel van richtlijnen, aanbevelingen, informatieverstrekingen, protocollen en dergelijke van zowel publieke als private actoren dat tot doel heeft het gedrag van burgers en ondernemingen te sturen om het opleggen van strengere en dwingende maatregelen te voorkomen. *Soft law* biedt bovendien het voordeel van flexibiliteit en begrijpelijkheid. Het “blijf in uw kot!” van minister De Block liet inderdaad aan duidelijkheid niets te wensen over. Dit betekent niet dat het intensieve gebruik van *soft law* geheel onschuldig is, aangezien uiteindelijk toch regels worden uitgevaardigd buiten het normale wetgevingsproces om. Bovendien kunnen dergelijke regels soms toch ook juridische gevolgen hebben (zie nader B. Boschetti en M. Poli, “A Comparative Study on Soft Law: Lessons from the COVID-19 Pandemic”, *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, Cambridge, Cambridge University Press, 2021, 20-53).

Het moet een hele krachttoer zijn geweest zijn om in volle COVID-19-crisis een werk waaraan meer dan 80 auteurs vanuit talrijke Europese universiteiten hebben meegewerkt, persklaar te krijgen. Vele bijdragen zijn vooral informatief en geschreven vanuit de eigen nationale context. De interessantste bijdragen zijn die waarin vragen worden opgeworpen zoals de verhouding tussen gemeenrecht en noodwetgeving, de impact van de crisis op de verdere ontwikkeling van het betrokken rechtsdomein, de uitdaging voor het rechtstatelijke kader en de mogelijke versterking ervan. Sommige auteurs wagen zich ook aan een blik op de toekomst. Een wel erg somber beeld wordt geschetst door Eduardo VERA-CRUZ PINTO, “Law after the COVID-19 Pandemic. The fundamental Binomials” (p. 1119). Volgens de auteur werden door de crisis tal van problemen blootgelegd: in de eerste plaats de ongelijkheid en de afbraak van de

rechtsstatelijkheid die zich uit op vele terreinen (o.m. rechterlijke macht, universiteiten, media, juridische professie). Gewoon weer de draad opnemen is volgens de auteur uitgesloten: “*All these signs of degradation of the law as an instrument of justice were aggravated by political decisions to combat the pandemic, forcing a radical review in the relations of the sources of law*” (p. 1136).

Het boek omvat zeven hoofdstukken: 1) COVID-19 en grondrechten, 2) Aanpak door de Staten, 3) Vergoeding voor COVID-19 gerelateerde schade, 4) Contracten, 5) Consumentenrecht, 6) Arbeidsrecht en sociaal recht en 7) *Coronavirus Changing Europe*. In bijlage werden ook nog de *Principles for the COVID-19 crisis* opgenomen van het European Law Institute. Zoals men ziet, werd het net wijd uitgeworpen zodat de meest uiteenlopende onderwerpen aan bod komen. Ik noem onder meer de wijze waarop in diverse staten (bv. Frankrijk en Italië) de (administratieve) rechters de overheidsmaatregelen hebben getoetst (zie voor een vergelijking tussen België en Nederland: M. Claessens, “Spoedprocedures over coronamaatregelen in België en Nederland”, *NJB* 2022, 271-274), de strafrechtelijke handhaving van coronamaatregelen (Oekraïne), het eigendomsrecht en de privacybescherming van COVID-19-apps, de verhouding tussen het federale en het regionale niveau (Duitsland en Italië), de overheidsaansprakelijkheid voor het beheersen van de crisis (Spanje), de problematiek van medische ethiek en aansprakelijkheid (Italië), de impact op het onderwijs (Italië) en de gevolgen voor de uitzendrechten voor voetbalwedstrijden (Spanje).

Het eerste deel betreft de COVID-19-crisis en de grondrechten en bevat een achttal studies, waaronder naast een bijdrage van Bénédicte FAUVARQUE-COSSON over de wijze waarop de Franse *Conseil d’Etat* zijn taak heeft opgevat (p. 81), een aantal landrapporten (o.m. Italië, Polen en Oekraïne) en ten slotte nog twee bijdragen over COVID-19-apps. Sjef VAN ERP bespreekt het eigendomsrecht ervan (p. 131) en Christiane WENDEHORST het aspect van de dataprotectie (p. 157). Dat onderwerp werd overigens ook in dit tijdschrift behandeld door Anne-Fleur Willems, “De beoordeling van de wetgevende kaders in Europa, China en de VS rond het gebruik van persoonsgegevens ter bestrijding van globale gezondheidscrisisen. Lessen uit de COVID-19 pandemie”, *TPR* 2021, p. 1729-1830. Het aspect grondrechten en rechtsbescherming gaf aanleiding tot een uitvoerige rechtsliteratuur.

Volledigheidshalve wordt de geïnteresseerde lezer nog op een ander werk gewezen: K. Lynggaard e.a. (eds.), *Government’s Responses to the COVID-19 Pandemic in Europe. Navigating the perfect storm*, Cham, Palgrave Macmillan, 2023. Hierin wordt een exhaustief overzicht gegeven van de reacties op de crisis door de overheden in 31 Europese jurisdicties tegen de respectieve constitutionele en politieke achtergrond met de nadruk op de afwijking ten opzichte van het bestuur in normale tijden. Het bevat ook een rapport over ons land: P. Bursens, P. Populier en K. Verhoest, “Belgium: Coöperation out of Necessity and Confirmation of Executive” (p. 387). De reacties in de verschillende landen waren bij de aanvang van de crisis erg verschillend, gaande van “*laissez-faire*” (bv. Zweden) tot draconisch ingrijpen (bv. Italië en Spanje). Dit neemt niet weg dat er ook gelijkenissen kunnen worden opgetekend, zoals het institutioneel onvoorbereid zijn van het merendeel der landen, grote eensgezindheid en het overbruggen van politieke breuklijnen (dit neemt af wanneer moet gezocht worden naar de uitweg uit de crisis), de verschuiving van het machtscentrum naar de executieve (althans de eerste fase), maar met een gradueel herwinnen van

de macht van het parlement (zelfs in landen als Hongarije), een versterking van het centrale beleidsniveau in gedecentraliseerde staten (bv. Oostenrijk en Zwitserland) of alleszins een doorgedreven coördinatie (bv. Duitsland), de grote rol van experts, de grotere beleidsruimte die gelaten werd aan gezondheidsinstanties en de invloed van belangengroepen op het beleid. Dit alles overziend kan men enkel constateren dat de Europese democratieën in deze crisis robuust zijn gebleken en de storm goed hebben doorstaan. Tot deze conclusie komen ook de editors van genoemd boek: “*all in all, the pandemic’s long-term effects on democracy in Europe seem insignificant, and the viability of Western models of governance has furthermore been boosted by a rally around liberal democracy*” (p. 449).

Terug echter naar *Coronavirus and the Law in Europe*. In dit boek betreffen veruit de meeste bijdragen privaatrechtelijke onderwerpen en in het bijzonder dan het contractrecht en het consumentenrecht. Het is dan ook gepast om in dit tijdschrift op enkele ervan wat nader in te gaan. Ook hier biedt het boek een rijke oogst, met naast nationale rapporten (o.m. Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië, Spanje, Portugal, Schotland, Zwitserland, Oostenrijk, Rusland, Polen, Roemenië, Tsjechië, Hongarije, Slovakije, Estland, Litouwen), studies over uiteenlopende specifieke onderwerpen (o.m. inzake aansprakelijkheidsrecht en medische deontologie).

Net zoals bij ons het geval was, bleek het gemeenrecht niet opgewassen tegen de crisis. Het gemeenrecht gaat immers uit van normale marktcondities zodat in een dergelijke crisis enkel noodwetgeving soelaas kan bieden. Het Duitse recht spreekt in dat geval van een aantasting van de ‘*grosse Geschäftsgrundlage*’ die, zoals ook in het verleden is gebeurd (de superinflatie na WO I en de toestand na WO II), wordt aangepakt met bijzondere wetgeving (zie wet van 27 maart 2020 tot invoering van een nieuw Art. 240 *Einführungsgesetz zum BGB*). Aldus, zo schrijven Martin SCHMIDT-KESSEL en Christina MÖLLNITZ in hun bijdrage over Duitsland: “*the German legislator (carefully, with no real discretion for the judges) modifies, restricts and overrides the classical German instruments of contractual crisis management (impossibility, change of circumstances and termination for serious reason), which represent the market economy core dogma of unlimited liability with one’s own assets. Therefore, the interventions should be understood as being a (timelimited) reaction to the finding, that large scale crises cannot be managed only by market conform instruments*” (p. 718).

In hun interessante bijdrage over “Government emergency intervention in private contract in times of Covid-19. A User’s Guide”, onderzoeken Juan José GANUZA en Fernando GÓMEZ POMAR vanuit een macro-economisch standpunt aan welke voorwaarden contractuele noodwetgeving moet voldoen (p. 567). Uitgangspunt is dat de traditionele leerstukken zoals goede trouw, overmacht of imprevisie ongeschikt zijn om in tijden van crisis een doeltreffend antwoord te geven. “*Those doctrines are ill-suited mechanisms, not only because they lack immediacy but because of the unpredictability and overall cost to the judicial system and society as a whole that would follow from subjecting hundreds of thousands, perhaps millions, of contracts to an uncertain and distant judicial decision on whether the conditions for contract modification or termination were satisfied*” (p. 572). Veel meer is daarom te verwachten van een snel, doortastend en punctueel ingrijpen van de wetgever. Een dergelijke noodwetgeving moet eerst en vooral helder zijn en gemakkelijk te implementeren, dus zonder uitzicht op interpretatieproblemen en gerechtelijke procedures. Eenzelfde

geluid klinkt ook bij andere auteurs, die bovendien wijzen op de bescherming van het gerechtelijk apparaat (o.m. Claudio SCOGNAMIGLIA, p. 1115). Inhoudelijk dient de focus te liggen op het behoud van de contractverhoudingen en op het voorkomen van een cascade aan faillissementen. Het meest geëigende middel daartoe is volgens de auteurs het verlenen van moratoria om de liquiditeit van de schuldenaren te beschermen (in het bijzonder ook ten aanzien van overheid en financiële instellingen). Verder ingrijpen in het voortbestaan van overeenkomsten is daarentegen niet efficiënt. “*An ongoing contract is in general a valuable asset. If the law terminates the contract, the value associated with that contract is destroyed*” (p. 585). Deze waarde bestaat niet enkel in wat de partijen reeds hebben gepresteerd of wat zij van de verdere uitvoering mochten verwachten, maar ook wat de auteurs noemen het “netwerk van wederkerigheden” dat de grondslag biedt voor toekomstige contracten. Toelaten dat de partijen een einde zouden kunnen maken aan contracten betekent een vernietiging van deze economische waarde. In vele jurisdicties, ook bij ons, werd daarom ingezet op moratoria en de continuïteit van contractuele verhoudingen. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de auteurs uitgesproken voorstanders zijn om het aanvaarden van vouchers te verplichten in onder meer de toerismesector en het vliegverkeer. Grotere aarzeling hebben de auteurs bij het omslaan van de risico’s over de contractpartijen. Te denken valt aan de kwijtschelding of het reduceren van huurgelden voor handelspanden die getroffen werden door lockdownmaatregelen. Hier stellen de auteurs zich op het standpunt dat het risico principieel voor rekening dient te blijven van diegene die er rechtstreeks door wordt getroffen, *in casu* de handelshuurder. Economisch valt het volgens de auteurs moeilijk te verklaren waarom het risico geheel of gedeeltelijk zou kunnen worden doorgeschoven naar een andere partij louter omdat die in een contractuele relatie staat met de rechtstreeks getroffene. Een dergelijke risicoverdeling, die intuïtief aantrekkelijk klinkt, vergt een solide verantwoording. Verder is een nauwkeuriger onderzoek van de concrete toestand van de partijen vereist waardoor dat niet kan worden afgedaan in noodwetgeving (p. 598). Wat dit laatste betreft, krijgen de auteurs gelijk van het Duitse Hooggerechtshof (BGH 13 juli 2022, XII ZR 75/21). Een handelshuurder van een bakkerij en bijbehorende gelagzaal moet zijn zaak sluiten wegens de coronamaatregelen. Een dergelijke verstoring van de *Geschäftsgrundlage* biedt de mogelijkheid tot aanpassing van de huurprijs overeenkomstig §313 BGB. Volgens het BGH moet dat *in concreto* worden beoordeeld. Daarbij moet dan rekening worden gehouden met het feit dat de bakkerij niet door de sluiting werd getroffen en andere activiteiten mogelijk bleven (bv. afhaal) en ook kosten werden bespaard. Indien het standpunt over een algemene regel van risicoverdeling in zijn algemeenheid juist is, staat dit er niet aan in de weg dat de rechter in concrete gevallen toch tot een risicoverdeling komt op grond van de vertrouwde leerstukken. De rechtseconomie heeft immers niet het laatste woord in antwoord op de vraag wat in het concrete geval de juiste en rechtvaardige oplossing is. Wat de toekomst betreft, pleiten de auteurs met het oog op een snel en duurzaam economisch herstel voor een modern contractenrecht: “*we must use the best contract law that we can conceive of and apply*” (p. 660). Voor ons land getuigt de invoering van Boek 5 Nieuw BW dan ook van perfecte timing. Het is overigens niet overdreven te zeggen dat de parlementaire voorbereiding door de COVID-crisis de wind in de zeilen had. Wel moet de aantekening worden gemaakt dat het nieuwe wetboek evenmin berekend is op een verstoring van soortgelijke proporties.

In andere jurisdicties waar men reeds over een performant contractenrecht beschikt, doet zich deze noodzaak niet gevoelen. Verder blijkt dat in die jurisdicties ervan wordt uitgegaan dat de crisis geen blijvende gevolgen zal hebben voor het bestaande recht. Dit komt het sterkst tot uiting in het Engelse rapport van Hugh BEALE en Christian TWIGG-FLESNER, “COVID-19 and English Contract Law” (p. 461). Uiteraard nam ook de Engelse wetgever noodmaatregelen die ingrepen zijn in de contractuele sfeer. Opvallend is dat de overheid ook gebruikmaakte van *soft law* door het uitvaardigen van gedragsregels zoals de *Guidance on responsible contractual behaviour in the performance and enforcement of contracts impacted by the COVID-19 emergency*. Hierin worden de contractpartijen opgeroepen tot redelijkheid, gematigdheid en samenwerking met het oog op het bereiken van rechtvaardige en billijke oplossingen. Dergelijke richtlijnen die niet juridisch afdwingbaar zijn, konden vanuit de juridische professie op gemengde reacties rekenen omdat zij in strijd werden geacht met de algemene filosofie van het Engelse contractenrecht (p. 483). Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de algemene teneur is dat eens de crisis voorbij, zo snel als mogelijk moet worden overgegaan tot de orde van de dag. Een blijvende rol voor redelijkheid en billijkheid is hoogst ongewenst omdat dit afbreuk zou doen aan de eigen rechtstraditie, de doeltreffendheid van het Engelse contractenrecht zou ondermijnen en nadelig zou zijn voor het verdienmodel van de Engelse advocatenkantoren. Volgens de auteurs is de voornaamste reden “*the fear that greater flexibility would mean requiring judges and lawyers to intervene more extensively in contracts and the way they are performed, and to apply broad standards – and that this would lead to uncertainty*” (p. 488).

Niet alleen de wetgever, ook de contractpartijen zelf kunnen hiertoe bijdragen door op crisissituaties te anticiperen in hun contractvoorwaarden. Hiermee zijn we aanbeland bij de enige Belgische bijdrage in de bundel, van de hand van Denis PHILIPPE, over “The impact of the Coronavirus Crisis on the Analysis and Drafting of Contract Clauses: Force Majeure, Hardschip and Deferral of Obligations” (p. 527). De auteur gaat grondig in op de redactie van aangepaste clausules en breekt een lans voor de uitweg van de heronderhandeling van de overeenkomst.

Dit korte overzicht laat de rijkdom van het werk zien. Het levert een schat aan informatie met ervaringen uit talrijke jurisdicties. De lectuur ervan zal ons kunnen inspireren om voorbereid te zijn mochten wij nog nogmaals met een dergelijke crisis worden geconfronteerd.

Eric DIRIX

VERBINTENISSENRECHT

J. DEL CORRAL, *Pauliaanse vordering*, in *APR* (Mechelen: Wolters Kluwer 2021), 202p., €52,49, ISBN: 9789403022307.

De pauliaanse vordering stamt uit het Romeinse recht (*Dig.* 42, 8, 1 e.v.), maar is nog steeds springlevend. Uit de rechtspraak blijkt dat pleiters de vordering zowel binnen als buiten faillissement frequent in stelling brengen. Veelzeggend is de vaststelling

dat het Hof van Cassatie in deze materie de afgelopen twintig jaar nagenoeg evenveel arresten heeft geveld. Deze arresten hebben bovendien talrijke vraagpunten beslecht, zodat het leerstuk zich thans in rustiger vaarwater bevindt. Daarin is geen verandering gekomen met het nieuwe wetboek. De wetgever heeft deze jurisprudentiële nalatenschap aanvaard en bepaalde aspecten nadrukkelijk in de verf gezet. Zo bevestigt het nieuwe artikel 5.242 BW dat de vordering strekt tot de niet-tegenwerpelijke van de aangevochten rechtshandeling, onverminderd het recht op schadevergoeding en dat geen afbreuk kan worden gedaan aan de rechten van derde-verkrijgers te goeder trouw. Dit alles maakt dat de publicatie van dit werk op een geschikt moment komt en ongetwijfeld het standaardwerk zal worden voor de materie. Het boek verscheen weliswaar vóór de inwerkingtreding van het nieuwe wetboek, maar hierop werd door de auteur geanticipeerd en het nieuwe recht levert zoals gezegd geen breuk op met het verleden.

Ook de rechtsleer toonde zich de jongste jaren in de materie hyperactief. Vele auteurs hebben zich op de materie geworpen zodat de literatuur overvloedig is. Daarmee is nog niet gezegd dat de vordering al haar geheimen heeft prijsgegeven. Voor deze grote wetenschappelijke belangstelling kunnen meerdere redenen worden aangevoerd. Een mogelijke verklaring is de toegenomen moralisering van het privaatrecht die onder meer gestalte krijgt in de grotere belangstelling voor leerstukken zoals *Fraus omnia corrumpit* en het verrijksrecht. Verder zijn driepartijenverhoudingen nu eenmaal het uitgelezen terrein voor juridisch denkwerk. Daarbij komt dat de *pauliana* een bijzondere rechtsfiguur is die merkwaardige aspecten vertoont zoals de zakelijke werking. Dit maakt dat het schemergebied tussen verbintenissen- en goederenrecht wordt betreden, een gebied in het privaatrecht dat creatieve denkers aantrekt en waar nog winst kan worden geboekt. Op dit terrein heeft Julie del Corral trouwens reeds haar sporen verdiend met haar mooie proefschrift over de leveringsplicht bij overdracht van roerende lichamelijke goederen uit 2013. Zij is duidelijk een exponent van wat ik zou durven noemen de “Leuvense school”, waar juist dit terrein wordt geëxploreerd. Ik denk aan auteurs als Vincent Sagaert, Matthias E. Storme, Caroline Lebon, Joeri Vananroye, Ruud Jansen, Koen Swinnen, Roel Fransis, Siel Demeyere, Gillis Lindemans en talrijke anderen.

Volgens de heersende opvatting kadert de *pauliana* binnen het leerstuk van de onrechtmatige daad. De vordering heeft een vergoedende functie waarbij de niet-tegenwerpelijke beschouwd wordt als een vorm van herstel in natura. Aan het bedrog van de debiteur wordt een objectieve of normatieve invulling gegeven waarbij het criterium het normale of abnormale karakter van de rechtshandeling is. De derde moet (bij handelingen onder bezwarende titel) medeplichtig zijn en de ondervrijger kan slechts worden verontrust wanneer ook wat hem betreft de voorwaarden zijn vervuld. Verder is kenmerkend dat de vordering slechts een relatieve werking heeft: de niet-tegenwerpelijke beschermt enkel de agerende schuldeiser. Als gevolg daarvan komt deze schuldeiser niet in samenloop met andere schuldeisers van de gemeenschappelijke debiteur. Dit is ook logisch: enkel de agerende schuldeiser mag de overdracht naar de derde naast zich neerleggen en de eventuele vervangende (of bijkomende) vordering uit schadevergoeding is gericht tegen een derde vermogen. De met succes ingestelde vordering doorstaat ook de samenloop met de andere schuldeisers van de derde. Ook dit is verklaarbaar: die schuldeisers moeten het vermogen van hun schuldenaar nemen zoals zij het aantreffen en kunnen niet over meer rechten

beschikken dan hun debiteur. In bepaalde rechtsleer wordt daaraan nog toegevoegd dat wanneer de schuldeiser slechts een vordering tot schadevergoeding in stelling kan brengen, deze schuldvordering evenmin de samenloop hoeft te doorstaan met de overige schuldeisers van de derde (De Page, *Traité*, III, nr. 246). De auteur verwerpt deze mogelijkheid (p. 94). Dit vraagpunt is inderdaad omstreden en nog niet beslecht. De agerende schuldeiser en de schuldeisers van de derde zijn allen schuldeisers van dezelfde debiteur. De vraag die dan moet worden gesteld is of in deze verhouding tussen crediteuren er voldoende zwaarwichtige redenen te vinden zijn die verantwoordelijkheden dat afbreuk wordt gedaan aan de *paritas*-regel.

Al deze aspecten worden op voortreffelijke wijze uit de doeken gedaan: vorderingsgerechtigden en mogelijke verweerders, toepassingsvoorwaarden, rechtsgevolgen, positie van de ondervrijger, procedureaspecten, verjaring en internationaal privaatrecht. Een apart hoofdstuk behandelt de *actio pauliana* in het kader van insolventieprocedures, waarin interessante beschouwingen worden gewijd aan de rechten van individuele schuldeisers tegenover het monopolierecht van de curator. Bijzondere aandacht gaat nog naar de problematiek in het erfrecht en het huwelijksvermogensrecht. Dit alles gebeurt zonder te veel omhaal en in een glasheldere taal. De auteur heeft telkens ook oog voor het detail. Een mooi voorbeeld is een lijst van de overvloedige rechtspraak over het begrip ‘abnormale rechtshandeling’ (p. 66-71) waarmee praktijkjuristen dankbaar hun voordeel zullen doen.

Zoals het een *APR*-boek betaamt, biedt het niet enkel een kostbaar kompas voor de rechtspracticus, maar worden rechtsdogmatische vragen niet uit de weg gegaan. Een centraal hoofdstuk is gewijd aan de grondslag van de *pauliana*. In de literatuur wordt zij thans gezet in de sleutel van het misbruik van bevoegdheid. Reeds in oude rechtsleer werd gewezen op rechtsmisbruik (Laurent, *Principes*, XVI, nr. 431). Een schuldenaar is bevoegd om over zijn vermogen te beschikken, maar mag daarbij geen afbreuk doen aan het daaraan verbonden doel, nl. te dienen als gemeenschappelijk onderpand voor de schuldeisers. Het gaat dus om een geval van misbruik van bevoegdheid van de debiteur om over zijn vermogen te beschikken waaraan artikel 1167 Oud BW grenzen stelt. Daarmee kunnen ook nog andere leerstukken in verband worden gebracht, zoals het algemeen rechtsbeginsel *Fraus omnia corrumpit* (zie *Parl.St. Kamer 2020-21*, nr. 55-1806/001, 278). De vraag is binnen welk leerstuk de vordering het best kan worden gekaderd. Verschillende opvattingen worden verdedigd. De klassieke benadering die kiest voor het leerstuk van de onrechtmatige daad vindt steun in de parlementaire voorbereiding (*Parl.St. Kamer 2020-21*, nr. 55-1806/001, 278). Dit jasje past, al moet worden toegegeven dat soms wat aan de mouwen moet worden getrokken. De klassieke benadering is echter niet zonder kritiek. Zij kan ook de auteur niet bekoren. De door een gedeelte van de rechtsleer geuite kritiek is echter niet altijd steekhoudend. Zo wordt tegengeworpen dat afbreuk wordt gedaan aan het fout begrip van artikel 1382 Oud BW. Daarbij wordt eraan voorbijgegaan dat het hier een bijzondere onrechtmatige daad betreft. De rechtspraak van het Hof van Cassatie heeft trouwens ook meer dan zeventig jaar nodig gehad om het aansprakelijkheids criterium bij derde-medeplichtigheid te bepalen. Een andere tegenwerping dat de buitencontractuele invulling zou afstuiten op het samenloopverbod wordt trouwens ook door de auteur verworpen (p. 98). Het belangrijkste argument voor het regime van de onrechtmatige daad is gewoon dat het in de rede ligt om, waar dit mogelijk is, aan te sluiten bij een van de bestaande leerstukken veeleer dan nieuwe te ontwikkelen.

Dat was ook de reden die voor René Demogue doorslaggevend was: “*s’il convient d’être complexe quand l’utilité l’impose, la construction de l’esprit humain oblige à simplifier quand on le peut*” (*Traité des obligations*, VII, 498, nr. 1112).

Voor de auteur is de pauliaanse vordering een autonome rechtsfiguur die haar grondslag vindt in de wet. Zij strekt niet tot vergoeding, maar tot herstel van het onderpand. Ook andere auteurs hebben dit reeds uitgesproken. De vordering heeft dus geen vergoedende functie, “maar is gewoon de afdwinging (tegenover de derde) van de oorspronkelijke rechtsband (de schuldvordering op de schuldenaar)” (p. 105). Deze benadering is dan ook in staat een afdoende verklaring te geven waarom de niet-tegenwerpelijke een voorrang doet ontstaan boven de schuldeisers van de aangesproken derde. De vordering is immers bedoeld om het onderpand van de schuldeiser veilig te stellen. De (chirografaire) schuldeisers kunnen bijgevolg hun rechten niet tegenwerpen aan de agerende schuldeiser. Mocht dit wel het geval zijn, dan zou de vordering tekortschieten aan haar functie (p. 107). Is men het uiteraard eens met het resultaat, dan klinkt de verklaring toch als een *petitio principii*.

Het verlaten van het regime van de leer van de onrechtmatige daad is echter niet vrijblijvend en heeft een aantal praktische gevolgen, meer bepaald op het vlak van de verjaring (p. 116) en het internationaal privaatrecht (p. 126). Onder het geldende recht is de vordering onderworpen aan de verjaringstermijn bedoeld in artikel 2262*bis* §1 lid 2 en 3 Oud BW. Aangezien deze benadering wordt losgelaten, is de tienjarige termijn van artikel 2262*bis* §1 lid 1 Oud BW van toepassing. Deze termijn zou volgens de auteur meer aangepast zijn voor de problematiek. Een aparte problematiek betreft nog de internationale bevoegdheid (p. 121). Daar leidt het loslaten van de kwalificatie van onrechtmatige daad door het Hof van Justitie tot grote complexiteit, waarbij een onderscheid moet worden gemaakt naargelang de grondslag van de schuldvordering en krijgt bovendien het voorzienbaarheidsvereiste een flinke knauw.

Julie del Corral heeft een uitstekend boek geschreven. Zij is erin geslaagd op een beperkt aantal pagina’s de complexe materie op een volledige en grondige wijze te behandelen. Zij wijst de lezer niet enkel op een bevattelijke wijze de weg doorheen het geldende recht, maar zet ook de lijnen uit voor verdere rechtsontwikkeling.

ERIC DIRIX